TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV Liidu Ajaloo kateeder

Haapsalu linna ajaloost

XIX sajandi I poolel

Diplomitöö.

P i h l a u, Voldemar Peetri p.
Ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna VI kursuse mittestatsionaarne üliõpilane.

Haapsalus, 18. aprillil 1959. a.

Sissejuhatus.

Haapsalu linn kuulub Nõukogude Eesti vanemate linnade hulka.Seni teostatud vähesed ajaloolised uurimused ei võimalda linna tekkimise aega täpsemalt kindlaks määrata.Esimesed kirjalikud teated linna asutamise kohta on 1279.aastast.[1] Need andmed on pärit võõramaistelt vallutajatelt,kes ei hinnanud alistatud rahva pärandust ja tema saavutusi ei pidanud sageli mainimisväärseks.Tõenäoliseks tuleb pidada arvamust,et Haapsalu linnalise keskusena tekkis juba varafeodaalsel perioodil, saksa röövvallutajad kasutasid seda hiljem oma võimu tugipunktiks.

XIII sajandil naturaalmajanduse vormide juures ei kujutanud linn enesest majanduslikku kategooriat.Ta oli maavalitseja administratiivseks keskuseks,vaimulike ja ilmlike feodaalide residentsiks ning sõjaliselt kindlustatud punktiks.Tootlike jõudude edasine kasv,rahvaarvu suurenemine ja tehnika arenemine,mis tingisid ühiskondliku tööjaotuse süvenemise,põhjustasid ka linna kui tootmiskeskuse kujunemise ja arenemise.

Põhilise osa linna elanikest moodustasid käsitöölised."Esimeste linnade väikekodanlik rahvastik kujunes keskaegseist pärisorjadest.[2]

---

1. Vaata lisa nr.1.
2. К. Маркс, Манифест Коммунистической Партии. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том 4, Москва, 1955, lk. 484.

Käsitöö ei eraldunud põlluharimisest korraga,veel kaua säilitasid käsitöölised oma talupoegliku päritolu jooni. "Mõistagi pidid linnakäsitöölised algusest peale tootma vahetuse jaoks.Kuid ka nemad valmistasid ise suurema osa endile vajalikest esemeist: neil olid aiad ja väikesed põllud,nad karjatasid oma loomi kogukondlikus metsas,mis andis neile ühtlasi ehitus- ja küttematerjali, naised ketrasid lina,villa jne." [1]

Feodalismi perioodil olid Haapsalu linnale omased kõik eespool märgitud jooned.Käesoleva töö autor ei seadnud oma eesmärgiks Haapsalu linna ajaloo üksikasjalist käsitlemist feodalismi ajal,vaid piirdus ainult lühiülevaatega selle ajajärgu kohta seni publitseeritud kirjanduse alusel.

Peamisteks teosteks selle käsitlemisel olid dr. K.Hunniuse "Die Geschichte Hapsals 1228-1859" ja C.Russwurmi "Das Schloss zu Hapsal".Mõlemad autorid on kasutanud oma töödes mitmeid allikmaterjale,kuid ilma kriitikata.Nad on valgustanud Haapsalu ajalugu balti-saksa ajaloolaste vaatekohalt,käsitledes ja kirjeldades ainult valitseva ladviku tegevust.Selle perioodi kohta ei ole seni eesti keeles iseseisvaid uurimusi avaldatud.Mõned autorid (Grönberg,Prümmel) on kasutanud K.Hunniuse ja C.Russwurmi teoseid ja piirdunud peamiselt nende tööde tõlkimisega.Seetõttu kujunes ka lühiülevaate andmine

---

1. Friedrich Engels,Anti-Dühring,Tallinn,1951,lk. 239.

Haapsalu linna ajaloost feodalismi perioodil küllaltki raskeks ülesandeks.

Juba XVIII sajandi algul tärkasid Venemaal valitseva feodaalse majandussüsteemi rüpes kapitalistlikud majandussuhted.See protsess kiirenes,ja sajandi lõpust alates avaldus üha enam pärisorjusliku korra lagunemise nähtusi. Kogu XIX sajandi esimest poolt iseloomustas feodaalse formatsiooni kasvav kriis kuni 186o-ndate aastate alguseni. Pärast 1861.aastat "pärisorjusliku Venemaa asemele astub kapitalistlik Venemaa."[1]

Pärisorjusliku korra lagunemine avaldus XIX sajandi algul väga teravalt Balti kubermangudes.Talurahva massilise liikumise ja kodanlike majandussuhete arenemise survel asus tsaarivalitsus mõningate uuenduste teele.

XIX sajandi I poolel väljaantud talurahvaseadused, oma olemuselt kodanlikud,olid koostatud ja viidi ellu mõisnike poolt ja nende huvides.Vaatamata sellele tähistavad nad olulist etappi pärisorjuse lagunemise ja kapitalismi tekkimises Eestis.Kuigi seadused puudutasid otseselt talurahvast,avaldasid nad väga suurt mõju linnade arengule.

Käesolevas töös seadis autor oma ülesandeks käsitleda Haapsalu linna arengu mõningaid külgi alates 1816. aastast kuni sajandi 6o-ndate aastateni.See aeg on Haapsalu kuurordi kui kapitalismile omase uut laadi nähtuse tekkimise ja väljakujunemise olulisem periood,mida soodustas

---

1. Lenin,Teosed,17.köide,Tallinn,1953,lk.65.

eriti Venemaa kiiresti areneva pealinna lähedus.Neil aastakümneil tekkisid ja avardusid "priidel" inimestel võimalused linna siirdumiseks.Linna asustus laienes viie uue eeslinna tekkimisega üle kahe korra,linna elanike arv kasvas üle kolme korra,arenesid ja laienesid linlaste juures mitmesugused käsitööalad ning tõusis talurahva hulgast linna sisserännanud elanike osatähtsus.

Käesoleva töö põhiliseks allikmaterjaliks olid ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA) säilitatud hingede revisjoni kirjad aastaist 1816,1834,185o ja 1858 koos revisjoni vaheaegadel koostatud täiendnimistutega, mis ulatusid X revisjoni kohta kuni 1865. aastani.

Revisjonikirjad on koostatud hoolikalt,kuid ainult maksukohustuslike elanike kohta.Iga perekond on registreeritud eri lehel,kus on antud perekonnaliikmete nimed, eraldi mehed ja naised,nende vanused, ja varustatud märkusega selle kohta,millisesse seisusesse (sotsiaalsesse rühma) perekonnapea kuulus eelmise revisjoni ajal.

Tsunftikäsitööliste ja kaupmeeste kohta on ära märgitud nende kutsealad,teiste seisuste (sotsiaalsete rühmade) puhul on seda tehtud ainult osaliselt (linnakodanike puhul üsna sageli,vabade inimeste kohta märgatavalt harvemalt).Et kõikide inimeste,eriti naiste kohta ei ole näidatud nende elukutseid,see on revisjonilehtede suuremaks puuduseks.Revisjoni teostajad ei ole mingit huvi tundnud rahvuse ja elukoha vastu (välja arvatud märkus seisusest lahkumise kohta ja selle kohta,kust registreeritu juurde tuli).Seetõttu saab rahvusliku päritolu

kohta otsustada ainult nimede järgi,mis paljudel juhtudel on aga ebatäpne.Elukoha puudumine ei võimalda selgitada,kas registreeritu elas linnas või väljaspool seda.

Revisjonilehed moodustavad suure dokumentide kollektsiooni,mille võrdlev läbitöötamine on aeganõudev töö.Autoril ei olnud selleks piisavalt aega,et põhjalikult võrrelda kõiki revisjoniandmeid perekondade kaupa eraldi ja nii täpsemalt kindlaks määrata rahvastiku liikuvust.Maksuvabade inimeste kohta on antud andmed eraldi kokkuvõtetes ja täiendnimistuis.Autor võrdles omapoolseid revisjoni kokkuvõtteid rahva arvu ja selle muutuste kohta mitmete autorite poolt seni avaldatud andmetega, mis puhul selgusid tihti alulised lahkuminekud.Nendele on tähelepanu juhitud vastavais peatükkides.

Käesoleva töö teiseks põhiliseks allikmaterjaliks olid Haapsalu linna plaanid ja linna magistraadi arhiivmaterjalid kinnisvarade kohta käsitletava perioodi jooksul.Linna plaanide täienduseks võimaldus ainult osaliselt kasutada Haapsalu Linna TSN Täitevkomitee ja Haapsalu Rajooni Inventariseerimise Büroo arhiivis säilitatud krepostiraamatuid.

Mitmeid küsimusi aitasid valgustada mõned Haapsalu vanemad elanikud oma mälestuste kaudu.

Peale eespoolnimetatute kasutas autor mitmeid reisikirjeldusi ja suvitajate mälestusi Haapsalust. Viimased puuduvad sajandi I veerandi kohta,rohkesti leidub neid sajandi teisest poolest,mil Haapsalu kuurort äratas juba laiemat huvi ja selle populariseerimiseks avaldati rohkem kirjutusi.

I

Haapsalu linna tekkimine.

Lühiülevaade linna ajaloost feodalismi perioodil.

Linn kui rahvastikuga tihedalt asustatud punkt kujunes ajalooliselt ürgkogukondlikult korralt ülemineekul orjanduslikule korrale, käsitöö põlluharimisest eraldumise,regulaarse kaubavahetuse,tootmisvahendite eraomanduse,klasside,orjuse ja riigi tekkimise perioodil. Mõnede rahvaste,sealhulgas eestlaste juures kujunesid linnad seoses feodalismi arenemisega.

XIII sajandist pärineva üriku järgi asutati Haapsalu linn sakslaste poolt.[1] Paljud faktid aga näitavad,et Haapsalu linnalise keskusena tekkis juba varem.Tootlike jõudude kasvu ja sellest tingitud käsitöö põlluharimisest eraldumise tulemusena tekkisid mitmed linnalised keskused Eestis juba XII sajandil.Enamiku neist asulaist hävitasid röövvallutajad,kuid nad ei saanud hävitada käsitööd ja kaubandust.Järelejäänud inimesed tulid tagasi oma purustatud eluasemetesse ja jätkasid oma tööd.Röövvallutajad ise vajasid neid linnalisi keskusi administratiivsete,sõjaliste ja kiriklike tugipunktidena.Seepärast asusid vallutajad eestlaste linnaliste asulate uuesti kindlustamisele ja ehitamisele.Neisse keskustesse asusid vaimulikud ja teised mittetootvad inimesed.See

---

1. Vaata lisa nr.1.

tõstis neis keskustes nõudmist käsitöötoodete järele. Hoolimata purustustest ja välismaiste feodaalide ikkest elustusid Eesti linnalised asulad peagi ning arenesid edasi.

Haapsalu kui linnalise keskuse kohta enne röövvallutajate sissetungi puuduvad kirjalikud andmed.Linna ja tema lähema ümbruse territooriumilt on leitud rohkesti münte,sealhulgas XI sajandist pärinevaid araabia rahasid. Mündileiud näitavad,et rannaeestlased olid tihedais kaubanduslikes sidemeis balti hõimude,slaavlaste,sakslaste ja skandinaavlastega.Arvestades Haapsalu soodsat kaubanduslikku asukohta,kuna Haapsalu laht oli sel perioodil küllalt sügav ja laevateeks soodne ,võib arvata, et siin asus muistsete eestlaste kaubanduslik ja käsitöö keskus.

Lähtudes rahva pärimustest ja tõsiasjast,et sakslased rajasid siia katoliku peakiriku,võib järeldada, et praeguse linna asukohal oli kauges minevikus püha hiis (haavasalu).Siin peeti rahvakoosolekuid ja laatu, kus toimus kaubavahetus võõramaiste kaupmeestega.

Haapsalu omaaegset tähtsust rannaeestlaste silmapaistva asulana,kaubapunktina ja sadamapaigana kinnitab ka asjaolu,et saksa röövvallutajad rajasid siia tähtsa sõjalise tugipunkti.

Esimesed kirjalikud teated Läänemaa kohta pärinevad XIII sajandi algusest.Eestlaste vabadusvõitlust ja ristimist kirjeldav Läti Henriku Kroonika mainib mitmel korral Maritimat ja Rotaliat.Saksa-, rootsi- ja

taanikeelseis allikais tähistatakse Läänemaad nimega Wiek.

Haapsalu kui ristirüütlite sõjalise tugipunkti rajajaks oli 1228.aastal ordumeister Volquin Schenk von Winterstädt.[1]

Samal aastal kujundas Riia piiskop Lääne-,Saare- ja Hiiumaast ning teistest vähematest saartest Saare-Lääne piiskopkonna.Piiskopi esimeseks residentsiks sai Lihula linnus.1251.aastal määras Saare-Lääne piiskop Heinrich I Pärnu linna oma peakiriku ja toomkapiitli asukohaks.Vana-Pärnu kui piiskopkonna keskuse iga oli lühike: 2.veebr. 1263.aastal hävitas Leedu vürst Troynat (Tranaite) sõjaretkel nimetatud linna.Uus piiskop Hermann von Buxhövden tõi oma residentsi üle Haapsalusse. 1279.aastast pärineb esimene kirjalik dokument Haapsalu toomkiriku valmimisest,mille ehitamist alustati 1265.aastal.Samas dokumendis lubas piiskop tüki maad linna asutamiseks ja määras kindlaks linna õigusliku korra.[2]

On tõenäoline,et väljaantud ürikuga ei alanud linna asutamine.Juba varem oli lossi ümber tekkinud linnataoline asula,eespool nimetatud ürik vormistas ainult selle elanike õigusliku korra.

Piiskopi residents oli Haapsalus 1346.aastani, mil see üle viidi Kuressaarde.Toomkapiitel ja piiskop-

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.5.

2. Vaata lisa nr.1.

konna keskus jäid Haapsalusse aga edasi.Hiljem muutus Haapsalu jälle piiskopi pearesidentsiks ja oli seda kuni 1563.aastani.

Andmed keskaegse Haapsalu kohta on balti-saksa kroonikuilt,kes valgustasid ainult võimuloleva võõramaise ladviku omavahelisi vastuolusid ja võitlusi,jättes tõelise ajaloo looja - rahva - hoopis tähele panemata.

Millist majanduslikku osa linn sel perioodil etendas,selle kohta puuduvad teated.Küll omas Haapsalu piiskopkonna poliitilis-administratiivse keskusena mitme sajandi kestel suurt tähtsust.Haapsalu loss ja kindlus olid Liivimaa võimude alaliste feodaalsete tülide üheks tähtsamaks objektiks,mille all linn tihti kannatas.

Alalises vastuolus olid oma võimu laiendamise pärast ordu ja piiskop,mis tõi kaasa korduvaid sõdu ja vaenutsemisi.Nende feodaalsete tülide puhul otsisid mõlemad pooled tihti abi välisriikidelt.Seetõttu põrkusid Läänemaal korduvalt kokku välisriikide anastustaotlused, mille tagajärjel puhkesid sageli verised feodaalsõjad.

Teravad vastuolud kujunesid varsti Saare-Lääne piiskopkonnas piiskopi ja tema võimsate vasallide vahel. Vasallid püüdsid enesest sõltuvaks teha piiskopi valimist.Korduvate vaenulikkude kokkupõrgete tagajärjel, mis omakorda pidurdasid maa normaalset arengut,saavutasidki nad selle 1524.aastal.

Haapsalu linn kannatas paljude muude vaenulikkude jõudude kõrval ka mereröövlite rüüsteretkede all.

Kõigi nende vastuolude kõrval kõige põhilisemaks oli lepitamatu vastuolu maa pärisrahva,eestlaste ja võõramaiste anastajate vahel.Vaatamata sellele,et XIII sajandil läänlaste ja saarlaste visa vastupanu äärmise julmusega murti,tõusid eestlased hiljem võõraste rõhujate vastu korduvalt üles.

Haapsalu linna keskaegse ajaloo kirjalikud mälestused käsitlevadki peamiselt neid poliitilisi vastuolusid ja võitlusi,valgustades seda võimulolevate klasside ja rühmituste positsioonilt.

Juba paarkümmend aastat pärast linna asutamist ta peaaegu hävitati.Liivimaa suurfeodaalide tülide tõttu 1298.aastal rüüstas Läänemaad ja Haapsalut ordumeister Conrad von der Jocke.Piiskopi ja ordu võitlus kestis 1312.aastani,mil rahu ajutiselt jalule seati.Rahu olukorras linn kasvas ja laienes ruttu.Aastal 1323 määras piiskop Jacob kindlaks linna saraskonna piirid järgmiselt:

"Randsalu veskist ülespoole piki jõe kallast kuni kohani,kus oli piiskopil lauapõllu (elatispõllu) adramaa; sealt rehe sillani; siis kuni Curientakini (?), kus Uugla mõisal üks adramaa asus; edasi kuni Kiltsi järveni suure kivini; siis üle Paralepa kuni meres asuva suure kivini."[1] Nende andmete alusel valmistatud skeemist võib näha,et linna saraskonna piirid,mis kindlaks

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.7.

määrati XIV sajandil,olid peaaegu samad ka XIX sajandil,mõnes osas aga vähenenud.[1]

Eesti talurahva klassivõitlus kasvas 1343.-1345.aastal võimsaks talurahva sõjaks.Harjulaste eeskujul puhkes suur eestlaste ülestõus ka Läänemaal.Maal elunevad saksa feodaalid hävitati,ülestõusnud piirasid sisse Haapsalu lossi,kus olid varjul piiskop oma vaimulikkudega.Oma vabaduse eest võitlevate läänlaste võitluse üksikasju meie ei tea.

Pärast harjulaste purustamist Tallinna all ruttasid orduväed Haapsalusse.Piirajate vastupanu murti. Novgorodi kroonika teateil taandus osa ülestõusnuid Saaremaale

Eesti talurahva-sõda andis võimsa löögi võõramaistele feodaalidele ja pidurdas nende pealetungi talupoegade orjastamisel.Pikkamööda aga laiendasid piiskopi vaimulikud ja ilmlikud vasallid oma laenumaid ja rajasid maal mõisaid.Nii tekkisid Läänemaal Ehmja,Kirimäe, Suure- ja Väike-Lähtru, Parila ja teised toomhärrade laenumõisad.[2]

Piiskopi ja võimsaks muutunud vasallide vahel puhkesid tihti tülid.Aastal 1381 tapeti oma vasallide poolt piiskop Heinrich.Piiskopi rüütlid Th.Uexküll ja Joh.Scherenbek tungisid oma sulastega 1383.aastal Haapsalu lossi,riisusid ning süütasid kättemaksuks toomhärrade

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.7.

2.Läänemaa,maateaduslik,majanduslik ja ajalooline kirjeldus,Tartus,1938,lk.272 - 273.

majad põlema.[1] 1427.aastal ilmus 13 laevast koosnev mereröövlite (vital-vendade) laevastik Haapsalu lahte ja rüüstas linna põhjalikult,mis selle arengu kauaks ajaks seisma pani.[2]

Liivi sõja ajal 1559.aastal müüs tolleaegne Saare-Lääne piiskop Johann von Münchhausen piiskopkonna Taani kuningas Frederik II-le.Viimane andis selle üle oma vennale Šlesvig-Holsteini hertsogile Magnusele. Hertsog Magnus oli vormiliselt viimaseks Saare-Lääne piiskopiks,vaatamata sellele et ta oli luterlane ja ei omanud paavsti kinnitust.[3]

Piiskoppide valitsuse all oli Haapsalu 1228.-1563.aastani.Baltimaade feodaalse killustatuse tõttu laastasid maad sagedased sõjad.Haapsalu loss kujutas enesest sel ajal küllalt tugevat kindlust,mille kaitset soodustas lossi kolmest küljest piirav merelaht.

Millisel määral oli kaitstud linn ootamatute rünnakute vastu,selle kohta on andmed väga puudulikud. A.W.Hupel märgib,et Haapsalu oli maa poolt piiratud müüriga,mille jälgi võis näha veel XVIII sajandil.[4]

Haapsalu piiskopilossi varemed on tänapäevani võrdlemisi hästi säilinud,linna kaitsemüürist aga ei ole praegu alles mingeid maapinnal nähtavaid jälgi. Kuna Haapsalus ei ole teostatud ulatuslikumaid arheoloogilisi kaevamisi,on linna kaugem minevik uurimata.

1.Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228-1859,Riga,1865,lk.8-12.
2.E.Russwurm,Das Schloss zu Hapsal,Reval,1877,lk.58.
3.J.Prümmel,Tervismuda- ja merekuurort Haapsalu, Tartus,daatumita,lk.11.
4.A.W.Hupel,Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland,Dritter Band,Riga,1782,lk.553.

1958.aastal Haapsalu laiaekraanilise kino vundamendi töödel sattusid kaevajad väga paksule ja üle kahe meetri sügavusele müürile.Müüri algust ja lõppu ei saadud selgitada.Vanemate linna plaanide ja linna territooriumi profiili(müüri juures on maapinna järsk tõus,mis kulgeb ümber kogu südalinna) järgi otsustades oli avastatud müür endise linna kaitsemüüri osa.

Feodaalse killustatuse perioodil omasid esmajärgulist tähtsust loss,toomkirik oma toomkapiitliga ja kindlus.Et ka linn sel ajal küllalt tähtsat osa etendas,seda kinnitavad korduvalt välja antud ja täiendatud linna privileegid.Samal ajal,kui piiskopi vasallid visalt oma õiguste laiendamist taotlesid,võitlesid ka linna patriitsid oma privileegide laiendamise eest. Neist olulisemad on järgmised linna õigusdokumendid:[1]

1279.aastal kehtestas piiskop Hermann Haapsalus Riia õiguse.1294.aastal andis piiskop Jacob linnale Riia õigusest mitmeti erineva 67 artiklist koosneva õiguse,mis seetõttu kujunes Haapsalu linnaõiguseks.

25.mail 1323.aastal ratsutas piiskop Jacob koos toomhärrade,vaimulikkude ja teiste elanikkudega ümber linna ja määras kindlaks linna maa-ala piirid ning laskis koostada vastava dokumendi.

1391.aastal täiendas piiskop Vinrich von Kniprode Haapsalu linnaõigust,andes muuseas kalureile, kellest enamik linlasi koosnes,õiguse vabaks kalapüügiks lahel.

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,lk.5 - 17.

1469.aastal täiendas piiskop Jobst von Hagerstein linnaõigust.

1524.aastal andis piiskop Johann von Kywel linnale luteriusuks armukirja ja uuendas ning täiendas linna privileege.

156o.aastal kinnitas hertsog Magnus,viimane Saare-Lääne piiskop,kõik Haapsalu vanad privileegid.Liivi sõja ajal oli Läänemaa mitmel korral sõja tallermaaks ja Haapsalu linn vahetas korduvalt peremeest.

7.aug.1563.aastal vallutas rootsi väepealik Åke Bengtsson Ferla Haapsalu linna ja lossi ning teostas sel puhul kohapeal põhjaliku rüüstamise.

1574.aastal andis rootsi ooberst Klas Åkeson Tott linna ja lossi pandiks mõisameestele-palgasõduritele nendele tasumata jäetud palga eest.Kuna mõisamehed täht-päevaks tasu kätte ei saanud,müüsid nad Haapsalu lossi koos linnaga Taani kuninga asehaldurile Saaremaal Claus von Ungernile 8o ooo kuldkuldna eest.[1]

Taanlaste võim mandril oli lühiajaline ja maks-tud üsna kallilt.Juba 1576.aastal hõivasid vene väed Haapsalu,hästi varustatud tugev kindlus alistus suurema vastupanuta.Kui vene sõjamehed lossi ilmusid,leidsid nad eest pidutsevad Läänemaa aadlikud.Sel puhul pöördunud üks väeülematest temaga kaasasoleva hertsog Magnuse hoovijunkru H.Boismanni poole,öeldes:"Heinrich,kuidas võivad sakslased sellised kummalised inimesed olla.Kui Meie,venelased,sellise kindluse nii kergelt ära annaksi-

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.19.

me,ei või me oma silmi ühelegi ausale inimesele tõsta, Haapsalu sakslased ei löö aga oma silmi maha..."[1]

Samal aastal ründas Haapsalut taani väeülem Claus von Ungern,ei suutnud aga kindlust vallutada.Rüüsteretke all kannatas linn rängalt.

1577.aastal tungisid Haapsalusse rootslaste toetusel mõisameeste jõugud Ivo Schenkebergi juhatusel. Mõisamehed,rüüstanud linna paljaks ja põletanud selle maha,ei suutnud vene vägede mehise vastupanu tõttu kindlust ja lossi vallutada.1581.aastal ilmusid Haapsalu lossi alla rootsi peajõud kindral Karl Henriksson Horni juhatusel.Vene sõjamehed kaitsesid kindlust erakordse vaprusega,kuid jõudude suure ülekaalu tõttu olid sunnitud kapituleeruma.Nad lahkusid Haapsalust koos relvadega. Sellest ajast peale kuni 1710.aastani,s.o. 129 aastaks langes linn ja loss rootslaste valdusse.Rootsi feodaalide võimu ajal kaotas Haapsalu oma poliitilis-administratiivse tähtsuse.Linnas kehtestati Tallinna õigus.Liivi sõja ajal seitse korda peremeest vahetanud ja põhjalikult purustatud linn kasvas pikkamööda,jäi aga nii majanduslikult kui õiguslikult kiratsema kogu Rootsi feodaalide võimu ajaks.Haapsalu linna majandus sattus rohkem ja rohkem sõltuvusse Tallinnast.1594.aastal saavutas Haapsalu raad küll osalt endised privileegid vaba laevasõidu alal,kuid lühikeseks ajaks.Tallinna rae taotlusel keelati Haapsalul otsene suhtlemine Hansaga ja vaba laevasõit merel.

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,1k.2o.

1625.aastal pantis Rootsi kuningas Gustav Adolf Haapsalu linna ja lääni krahv Jakob de la Gardiele.Kolm aastat hiljem,11.mail 1628.aastal müüs kuningas eespool nimetatud riigivalduse,mis koosnes "Haapsalu lossist,linnast ja läänist suurusega 266 asustatud ja 11o asustamata adramaad, igaüks 12 tündri külviga,väepealikule,riiginõunikule ja Eestimaa kubernerile krahv Jakob de la Gardiele 66 83o rootsi riigitaalri ja 32 ööri eest päranduslikuks valduseks igaveseks ajaks." [1]

Linna eraomanduseks langemine pidurdas linna arengut,endised linna õigused kitsenesid ja linna kasv jäi seisma.Linlaste ja linna eravaldaja vahel tekkisid sagedased tülid.

XVII sajandi II poolel ilmnes Haapsalu arengus mõningane tõus.1665.aastal taastas kuningas Karl XI Haapsalu kaubanduslikud ja laevasõidu privileegid.Selle tagajärjel elavnes linna majandus märgatavalt.Tekkis kaubakompanii,asutati kaupmeeste gild,linnale rajati oma sadam. Kaubanduse tõus tõi kaasa ka käsitööliste tegevuse laienemise ja lihttööliste ulatuslikuma rakendamise.Haapsalusse asutati sel ajal ka esimene kool.Linna heakorrastuse alal andis raad rea korraldusi,mis ilmekalt iseloomustavad linlaste elu XVII sajandil.Määrati kindlaks kahele korrale nädalas raekohtu päevad; keelati ära linnatulek bürgermeistri loata;keelati ära prahi ja jäätmete mahapanek sadama kaldale,selleks määrati eri koht; linnas ei tohtinud enam pidada kitsesid ja lambaid; linnas ei tohtinud

---

1. E.Russwurm,Das Schloss zu Hapsal,Reval,1877, lk.59.

puhuda torupilli; keelati ära linlaste juures esinev liigne luksus ja pillavus ristsete ja matuste puhul; linnas kõlbluse parandamiseks sai pastor lossiülemalt korralduse jutlustada lõbumajade vastu.[1]

Lakkamatute sõdade tõttu oli Rootsi riigikassa alalises rahapuuduses.Kuigi Haapsalu linn,loss ja lään olid müüdud "igaveseks ajaks" eravalduseks, teostati 1691.aastal selle redutseerimine.De la Gardiede perekonna pärusvalduseks jäi suur puiestik linna serval,mis oli Krahviaia nimetuse all XX saj. 2o-ndate aastateni de la Gardiede omandus ja mida krunthaaval ära müüdi.

1696.aastal kahjustas Haapsalu linna,eriti Kastinina piirkonda erakordselt tugev ajujää,mis purustas paljud tuuleveskid ja kalurite majad,põhjustades rohkesti inimõnnetusi.

XVII sajandi algul jäid linnad ja külad varajase pakase tagajärjel tekkinud ikalduse,nälja ja sellele järgnenud katku tagajärjel inimestest hõredaks.Samasugused ikalduse- ja rasked nälja-aastad olid sajandi lõpul. Jälle puhkes katk,mille tagajärjel surid inimesed massiliselt.Nälja ja katku tõttu toimus sajandi lõpul Haapsalu linna elanike arvu märgatav vähenemine,mille tagajärjel kakauplemine soikus; linna elus ilmnes üldine sügav langus.

Rootsi riigi poliitika eesmärgiks Baltikumis oli metropoli huvides siinsete provintside koloniaalne ekspluateerimine.Esmakordselt Eesti ajaloos seati sisse

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.44.

regulaarsed riigimaksud ja igal aastal veeti välja iga-
suguse vastutasuta suured kogused teravilja.Selline kolo-
niaalne majanduspoliitika avaldas kurnavat mõju maale
ja kõigile linnadele.Rootsi võim viis lõpule talurahva
pärisorjastamise,kujunes välja mõisnike privileegide
ulatuslik süsteem - nn. balti erikord.Eesti ala koloni-
aalne seisund takistas siinsete linnade,käsitöö ja
kaubanduse arengut.Edasise arengu eelduseks oli vabane-
mine kurnavast koloniaalsest rõhumisest.Vene riigi katsed
XVI - XVII sajandil rajada endale vaba väljapääs Balti
merele ei andnud tulemusi.Venemaa majanduslik ja poliiti-
line võimsus kasvas aga pidevalt.Tootmise arenemise ja
kaubakäibe kasvamine viis väliskaubanduse edasisele
laienemisele.Samal ajal agressiivne Rootsi,taotledes
visalt täielikku valitsemist Balti mere basseinis,unis-
tas mõisnike ja kaupmeeste rikastumise huvides uutest
vallutustest Venemaal,Leedus ja Poolas.XVII sajandi
lõpul kujunes välja Rootsi-vastane koalitsioon,millest
võtsid osa Venemaa,Saksi ja Taani.Aastal 17oo puhkes
Põhjasõda,kus peamiste jõududena seisid vastamisi Vene-
maa ja Rootsi.Poltaava võit 17o9.aastal määras lõplikult
Eesti- ja Liivimaa vabastamise Rootsi ikkest ning ühine-
mise Vene riigiga.17lo.aasta suvel asusid Riia alt
vabanenud vene väed kindral Baueri juhtimisel liikuma
põhja poole,hõivasid 12.aug. Pärnu ja hiljem Paide ning
Haapsalu.Sellest ajast peale kaotasid Haapsalu loss ja
kindlus oma sõjalise tähtsuse.Sõja ajal puhkenud katku ja
tagajärjel surid Haapsalus üle 3oo inimese,paljud linlased

valgusid laiali.[1]

1715.aastal viibis Peeter I, olles sobivate sadamakohtade selgitamisreisil,lühikest aega Haapsalus. Tsaari korraldusel lammutati lossi sõjalised ehitused.

Sõja ja koolera järel võttis Haapsalu kosumine aega.Järgnevate aastakümnete kohta on andmed Haapsalu linnast väga napid.Linna areng ei jäänud aga seisma.Juba 1742.aastal uuenes kaupmeeste gild,hiljem tekkis ka käsitööliste gild.Sajandi teisel poolel etendas laevasõit ja kauplemine linna majanduselus juba tähtsat osa.

Talupoegade klassivõitluse survel teostas tsaarivalitsus XVIII sajandi lõpul rea reforme,mille eesmärgiks oli aadli diktatuuri tugevdamine.Aadliriigi tugevdamiseks tehti Katariina II ajal (ugljitsemise) katset Balti kubermange liita tihedamalt suure Venemaaga,mis oli kooskõlas maa majandusliku arenemisega.Oluliseks uuenduseks oli Balti kubermangude liitmine 1782.aastal muu Venemaaga üheks tollialaks.1775.aastal kehtestatud uus kubermangu korraldus laiendati 1783.aastal Eesti- ja Liivimaa kubermangude kohta.Sellega ühenduses moodustati 1784.aastal Haapsalu kreis ja Haapsalu sai kreisilinnaks.A.W.Hupel iseloomustab Haapsalut neil aastatel kui väikest linnakest,mille elanike arv oli umbes 6oo.Elanikkonna moodustasid lo aadliperekonda,8 kaupmeest,kes tegelesid väliskaubandusega,lo - 12 väikekaupmeest,3o käsitöölist,mõnisada vaba inimest-lihttöölist ja pärisorjad.Igal aastal saabus Haapsalu sadamasse Lübeckist ,Hollandist ja Rootsist kümmekond

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.49.

laeva,mis tõid kohale soola,veini,suhkrut,vürtsi ja muud. Samad laevad vedasid välja peamiselt vilja,lina,vaha, nahku ja kadakamarju.Kaupmehed moodustasid 1742.aastast oma gildi,käsitöölised kuulusid aga Tallinna tsunftidesse.

Linnas oli umbes 8o maja,neist 12 kivimaja. Autor märgib silmapaistvat linna kasvamist,kuna kümmekond aastat tagasi oli linnas 4o maja ümber.Linnal oli eriline õiguskord.Asudes küll Eesti kubermangus allus linn kui endine Saare-Lääne piiskopkonna keskus Riiale. Et linnas oli ka eestlasi,pidas pastor peale saksakeelsete jutluste jumalateenistusi ka eesti keeles.[1]

X X X

Haapsalu linna arenemises kuni XIX sajandi alguseni esines neli erinevat perioodi.Esimeseks neist oli Haapsalu linnalise asula tekkimine varafeodaalsel perioodil enne röövvallutajate sissetungi Eestisse. Selle perioodi kohta puuduvad meil kirjalikud allikad. Kuna Haapsalus ka arheoloogilisi kaevamisi ei ole teostatud,võime selle aja üle otsustada ainult ajaloo seaduspärase arengu alusel.Arvestades ühiskondlik-majandusliku arengu taset,milleni muistsed eestlased XIII sajandi alguseks olid jõudmud,samuti fakti,et võõramaised anastajad eestlaste poolt varem rajatud keskusi oma sõjalis-administratiivseiks tugipunktideks kasutasid,võib väita, et Haapsalu linnataolise keskusena eksisteeris juba XIII sajandi algul.

---

1. A.W.Hupel,Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland,Dritter Band,1782,lk.553 - 556.

Teine periood Haapsalu linna arengus oli feodaalse killustatuse aeg aastail 1228 - 1563.Selle pika aja kestel oli Haapsalu feodaalse vaimuliku vürstiriigi peakeskus,eestlaste pärisorjastamise ja religioosse pimestamise,feodaalsete isandate poliitiliste sepitsuste ja intriigide tsentrumiks Lääne-Eestis.Kunstlikult loodud feodaalne piiskopkond ei omanud majanduslikku ühtsust ja oli seepärast ajalooliselt ajutine nähtus.Linn piiskopilossi ümbruses koosnes enamikus saksa rahvusest linnakodanikest ja käsitöölistest ning eesti ja rootsi rahvusest kalureist ja lihttöölistest.Feodaalsete tootlike jõudude arenemise tingimustes oli linlaste käsitöö ja kaubandus tarvilikud ning leidsid mõningat toetust valitsevate piiskoppide poolt.Linna tähtsusest sel perioodil,kuigi temast üldiselt vähe teame,kõneleb fakt,et linn sai piiskoppidelt rea privileege.Linna arengut käsitöö ja kaubanduse keskusena takistasid sel ajal sagedased feodaalsed sõjad.

Liivi sõja järel kindlustus pikemaks ajaks Põhja-Eestis Rootsi aadliriigi koloniaalvõim.Sel perioodil Haapsalu linna arengu tingimused kitsenesid,kogu maa ränk koloniaalne ekspluateerimine takistas linna kasvu.Üle 6o aasta oli Haapsalu rootsi suurfeodaalide eravalduseks,kes ekspluateerisid linna isiklikes huvides ja eraldasid selle Rootsi keskvalitsuse poolt linnadele antud privileegidest ja majanduslikest soodustustest.Kui Haapsalu linna arengus XVII sajandi II poolel toimus teatav tõus,siis ei olnud see tolleaegse Haapsalu lossi,linna ja lääni omaniku Magnus Gabriel

de la Gardie teene,keda kodanlik ajalugu ülistab kui "head isandat", vaid maa tootlike jõudude arengu,kapitalistlike majandusvormide kasvu ja kaubanduse elavnemise tulemus.[1] Kolmas periood Haapsalu linna ajaloos lõppes pika ja kurnava Põhjasõjaga

Eesti- ja Liivimaa ühendamine Venemaaga lõi vajalikud tingimused tootlike jõudude ja majanduse arenemiseks Eestis,mida rootsi koloniaalne ekspluateerimine oli tõkestanud.Majanduslike seoste tugevnemine Vene impeeriumi teiste piirkondade ja laialdase Vene turuga võimaldas tööstuse tekkimise ja arenemise Eestis.

XVIII sajandil oli Baltimaal valitsevaks feodaalne majandussüsteem,mille rüpes pikkamööda tärkasid kapitalistlikud majandussuhted.Kaubalis-rahaliste suhete kasv hoogustas feodaalse tootmisviisi arenemist. Rootsi valitsuse koloniaalpoliitika,nälg,katk ja sõda olid purustanud maa tootlikud jõud.Vaatamata pärisorjusliku korra pidurdavatele tingimustele maa majandus taastati küllalt kiiresti.Seda võime märgata ka Haapsalu juures.Peale Põhjasõda kuni XVIII sajandi 4o-ndate aastateni on Haapsalu linna kohta väga vähe andmeid. 174o.aastaks saavutab linna areng endise taseme ja areneb edasi.

Seega algab neljas periood Haapsalu ajaloos XVIII sajandi I veerandil,mil toimub Rootsi feodaalse võimu poolt purustatud tootlike jõudude taastamine ja

---

1. Dr.Hunnius,Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga, 1865,lk.4o.

valitseva pärisorjusliku korra rüpes tärkavad kapitalistlikud majandussuhted.See protsess jätkub ja hoogustub eriti XIX sajandi I poolel,mille tulemuseks on pärisorjusliku korra lagunemine ja kapitalistlike majandussuhete kindlustumine Eestis.

II

Haapsalu merekuurordi tekkimine ja arenemine XIX sajandi I poolel.

Kuurordid kui ravi- ja suvituskohad tekkisid seoses kapitalismi arenemisega.Feodalismi perioodil nende kujunemiseks puudusid vajalikud tingimused.Aadlikud,kelle valduses olid laialdased pargid,jõed,järved ja metsad,ei vajanud spetsiaalseid suvituskohti.Keskaja linlastel-käsitöölistel ei olnud majanduslikke võimalusi viibimiseks suvitus- ja ravikohtades,täiesti puudusid need pärisorjadel-talupoegadel.

Kapitalismi poolt tekitatud uuele klassile,kodanlusele,olid vajalikud sellised suvituskohad,kust võis raha eest osta meelepärast puhkust ja ravi.Suvituskohtade arenemist soodustasid omakorda kapitalismi perioodil vabamaks muutunud liiklemisolud,transpordi paranemine, linnade kasv ja mitmed teised tegurid.Kuurordid tekkisid ja arenesid seega kapitalistliku majandussüsteemi lahutamatu osadena.

Eestis tekkisid mitmed suvituskohad XIX sajandi I poolel,feodaalse majandussüsteemi kiire lagunemise ja kapitalistlike majandussuhete tekkimise perioodil.Kuurordid kujunesid ainult seal,kus selleks olid tarvilikud eeldused,mille hulgas esmajärgulise tähtsuse omasid looduslikud ja klimaatilised olud ning eriti naturaalsed ravivahendid.Haapsalul olid kõik suvitajate puhkuseks ja

raviks vajalikud eeldused ja ta arenes laialdaselt tuntud merekuurordi linnaks.

Haapsalu linn asub poolsaarel,mis üle kahe kilomeetri pikkuse kaheharulise neemena lahte ulatub.Poolsaare omapärane kuju ja maaliliselt murdjooneline kallas annavad linnale kauni ilme.[1]

Haapsalu linna piirab kolmest küljest laht,mille kallas moodustab hulga poolsaari ja neemeribasid,mis omakorda kujundavad rea väiksemaid lahekesi ja lahesoppe. Seetõttu on Haapsalu poolsaare rannajoon äärmiselt murdeline ja pikk,linna piirides üle 9o kilomeetri.[2]

Linna asustuse all olev maapind tõuseb peaaegu lamedana üle merepinna,lauska kallast ei esine.Haapsalu omapärane geograafiline ja looduslik asend on alati avaldanud sügavat mõju linna külastajaile.Suure vaimustusega kirjeldab keegi reisija,kes viibis Haapsalus möödunud sajandi 4o-ndail aastail,linna looduslikku ilu,nimetades Haapsalut poeetiliseks linnaks.Ta märgib,et Haapsalu laht pakub eriti päikese tõusul ja loojumisel unustamatult kaunist vaatepilti.Ka linn ise oma rohelusega ja selle ümbruskonna metsad Paralepa ja Tammik oma õhurikkuse ja vaikusega olevat talle väga meeldinud.[3]

Haapsalu külastajaile ei ole linna ja selle ümbruse loodusliku ilu kõrval tähelepanematuks jäänud ka siinsed klimaatilised tingimused.

Sisemaa omaga võrreldes on Haapsalu kliimal kõik

---

1. Vaata lisa nr.2.
2. J.Prümmel,Haapsalu,Eesti kuurordid I,K/Ü Loodus,Tartus,daatumita,lk.3.
3. Das Inland,1848.a., nr.9,lk.163 - 164 .

merekliima paremused: ta on puhas,osoonirikas,intensiivse päikesekiirgusega,ühtlase temperatuuriga ja suure niiskuseprotsendiga.Haapsalus valitsevad peamiselt soojad lõuna- ja kagupoolsed tuuled.Külmemate tuulte eest kaitsevad linna metsad,poolsaared ja saared.Udused ilmad puuduvad Haapsalus pea täiesti.Õhtudki on suvel väga soojad,mis võimaldab lahel viibida,veesporti harrastada ja supelda ka hilisel ajal.

Neid Haapsalu kui suvituslinna häid omadusi on märkinud paljud linna külastajad juba ammu.Nendele lisandub Haapsalu lahes eriliste keemiliste omadustega merevesi,mis suvituslinna kujunemises tähtsat osa etendas. Haapsalu lahe vesi on kõrgeima keskmise temperatuuriga kõigist Eesti rannapiiride merevetest.Vee temperatuuri kõikumised on väikesed.Lahe vees leidub mitmesuguseid soolasid,mis intensiivistavad organismi ainevahetust, suurendavad hapniku tarvitamist ja süsihappe eristamist ning tõstavad söögiisu.Suplemine Haapsalu lahes avaldab seetõttu tervendavat mõju paljude haiguste puhul.Seda tundsid kohalikud elanikud,kuuldus sellest oli levinud ka kaugemale - Tallinna,Peterburgi ja mujale.Juba XVIII sajandil viibis palju aadlikke ja mitmetest linnadest jõukaid linnakodanikke suvel Haapsalus,kes kasutasid merevee karastavat ja tervendavat mõju.

Linna lähedal lahes suplemiseks Haapsalule omapärase supelmajakese ehitas 1812.a. tolliülem H.Bock. See sai varsti väga populaarseks ja neid ehitati hulgaliselt promenaadi kaldaservale.Vene publitsist V.Suhharo,

kes viibis möödunud sajandi keskpaigal mitmel korral Haapsalus,kirjeldab neid järgmiselt:

"Onnid meres külmaks suplemiseks on Haapsalu originaalseks omapärasuseks; nad valmistatakse igal aastal maikuu keskpaigas,Haapsalu suvitushooaja alguseks,selle lõpul onnid lammutatakse.Supelmajakesed asuvad kogu Haapsalu poolsaare kalda ulatuses rannast mitte kaugel umbes 3 kuni 4 jala sügavuses vees.Nad on rannaga ühendatud kitsa,käsipuuga varustatud lihtsa sillakesega.Iga onn on poolteist kuni kaks ruutsülda suur,varustatud akna,peegli,mõne pingikese ja dušiga voolavaks veeks ning piserdamiseks: igal supelonnil on kaks ust,millest üks avaneb kaldapoolses küljes sillakesele,teine vastasküljes lahe poole.Viimase ette on onni külge kinnitatud kuni lo astmega trepike,mille kaudu supleja laskub vette.Trepi ümbrus on piiratud selle käsipuudele kinnitatud kaskedega."[1]

H.Bocki poolt ehitatud supelmajake sai suplejate kiitva tunnustuse.Mõned autorid,kes on avaldanud kirjutusi Haapsalust,peavad esimese supelonni ehitamise aastat Haapsalu kuurordi tekkimise alguseks,dateerivad seega Haapsalu kuurordi rajamist aastaga 1812.

Haapsalu merekuurordiks kujunemises pöördelise tähtsusega sündmuseks oli meremuda tervendavate omaduste avastamine,selle teaduslik uurimine ja vastavate raviasutuste ehitamine.

Kohalikud elanikud tarvitasid meremuda raviva-

---

1. Владимiръ Сухаро, Городъ Гапсаль и его жители, С.-Петербургъ, 1862, стр. 7-8.

hendina juba XVIII sajandil ja varemgi.Meremuda omadusi uuris teaduslikult esmakordselt dr.C.A.Hunnius 1821. aastal.Seda jätkasid ja arendasid hiljem edasi paljud teadlased.

Haapsalu elanike keskel on meremuda kui ravivahendi avastamislugu tuntud mitmel kujul.Üks variantidest räägib, et dr.Hunnius noore arstina läinud Holmile haiget kalurit külastama.Viigi kaldal päikesepaistel märganud ta poriga määritud vanameest.Arsti küsimusele,miks ta end nii mudasena soojendab,selgitanud see,et ta end jooksvahaiguse vastu arstivat; suvel ravivat end päikesepaistel sooja mudaga,talvel tegevat saunas sooje porivanne ja nii olevat ta mitmete haiguste vastu abi saanud.Selle tähelepaneku põhjal hakkas dr.Hunnius uurima muda tervistparandavaid omadusi ja selle kui ravivahendi kasutamisvõimalusi.Ta tõmbas sellele üritusele kaasa ka Peterburi teadlasi ja arste.Teaduslik uurimine näitas,et arstimine meremudaga annab kasulikke tagajärgi liikmete ja lihaste jooksva,podagra,verevaesuse,igasuguste nahaning hingamisorganite haiguste puhul.

Ravi otstarbeks tarvitatavat tervismuda leidub Haapsalu lahe rannalähises osas,eriti madalas ja kinnises lahekeses - Väike-Viigis,samuti Tagalahes.Merepõhjast väljavõetav muda on sini-must-halli värvusega,pehme savitaoline mass,millel on nõrk väävelvesiniku lõhn. Mudal puuduvad liivataolised ained.Keha küljest laseb ta end kergesti ära pesta,kleepuvus on väga nõrk.Meremuda erineb oma koosseisu poolest harilikust rabamudast.Ta

kujunes vee all,õhu kaastegevuseta,orgaaniliste ja mineraalainete vastastikuse mõjustamise läbi.Muda tekkeprotsessis on tegevad soolakas vesi,taimede ja loomade jäänused,merepõhi ja bakterid.Välisest õhust eraldatuna mineraliseeruvad pikkamööda need ained,seejuures ei toimu aga mädanemist,nagu see sünnib lahtises õhus soorabades.See annab meremudale erilise keemilise koosseisu. Mikroskoobiga vaadeldes leiame meremudas räniteri,kongломeraate,konnakarbi tükke ja hulga mitut seltsi diatoomvetikaid ja nende ränisoomuseid.

Muda on halb soojuse juht.Soojenedes hoiab ta kaua alles kõrge temperatuuri,mis suvel lahes tõuseb kuni + 2o^{o} R.

Dr.C.A.Hunniuse poolt avaldatud uurimused meremuda tervendavate omaduste üle tõid Haapsalu suvituslinnale ruttu laialise populaarsuse.Mudaravi esimesi populariseerijaid oli O.W.Masing,kes 1823.aastal "Marahva Näddala-Lehhes" avaldas kirjutuse meremuda tekkimise ja selle kui ravivahendi tähtsuse ning kasutamisviiside kohta.[1]

---

1. "Täendused.Hapsalust,sel 18.augustil.Meie lin on sel kõrral otse kui kuulsaks samas,et seie juni ja juli kuul paljo rahvast koggub,kes omma tervist merre vee abiga iggatsevad kinnitada,ehk parrandada.Tõssi on kül, et merre veel,omma sola,veävlid ja mõnda muud sees; sellepärast siis temma ka raskem,kui jõe ja hallika vessi; sest et ned vimsed seggamata selged,sellepärast nemmad siis mauta; aga merre vessi on mõrru,et innimene tedda

hädda pärrastki või juua,ilma et temmale mitte vigga,ehk vähhemalt ommetige oksendamist selle järele peaks tullema. Et ta nüüd kül innimesele jomiseks ei kõlba,siis ta ommetige omma arstija rammo pärast mitmes ihho vaevas ja nõdruses,aga iseäranis jooksja tõbbes kergitust,mõnnikõrd ka täitki abbi sadab; olgo et seda külmalt prukida,enne lõunat ja pärrast lõunat üks pooltund temma sees olles; ehk et seda leigeks tehha, ja nenda,kuida külmaski vees,enne ja pärrast lõunat polest tunnist vannis seistes.On mitmed innimesed,kes jooksjast vaevatud ollid,sedda katsunud, ja kakskümmend päva nenda merre vet prukind,kuida siinsamas olleme räkind, ja sennest vägga hästi; ei mitte kergitust üksi,vaid sovitud abbi sanud.

Meere veel ei ole mitte kõigis paigus ühtsuggust arstija rammo; kui sured jõed merre lähhevad,seäl on ta lahjem,et ta maggusa vee seggatud on.Sellepärast ei maksa merre vee prukimine surest Narva ja Peterburri vahhe peäl, et vessi seal vägga lahja on; sellepärast lahja on,et suur Neva jõggi ja Narva jõggi liig paljo maggusat vet merde tovat.

Kõige mõnusam merre vessi seäl,kus ei jõesuud liggimail polle,sedda lähhemal neid,sedda lahjem vesi; ja seda kaugemal nee,sedda parrem ka vessi.Sellepärast on Hapsalo kohas merre vessi meie rannas kõige mõnnusam,et seäl ei ühtki jõgge liggimail pole,mis merre vet prukijatele kõige mõnnusamaks arstimisse abbiks tulleb,se on se merre limma,mis ses lahhes (Einwiek,Bucht),mis Hapsalo linna al,merre põhjast sada, ja vel vägga vänge

hais jures.Selle muddaga õeruvad haiged neid liikmeid, kel jooksja sees, ja tunduvad neid parremaks savad.Sedda sinnast limma peäb innimene seälsammas kohhas prukima, kus ta tedda merrepõhjast võttab,sest et temma rammo ära hingab,kui tedda ehk vähhegi mad tõise kohta viakse."

Mudaravi kasutamine vajas vastavate raviasutuste rajamist.Esimese mudaravila Haapsalusse ehitas krahv Magnus de la Gardie 1825.aastal,millise daatumiga mitmed autorid on tähistanud Haapsalu merekuurordi algust.Esimest mudaravilat laiendas 1834.aastal apteeker Busch.Järjest kasvav mudavannide tarvitamine nõudis selle laiendamist ja ümberehitamist,mida teostas 1845. ja 1856.aastal apteeker Bergfeldt.Esimene mudaravila asus sel ajal väljaspool linna,ainult mõnedest kaluritest asustatud Kastinina (Kaiserort) poolsaare tipus.

Teise muda-supelasutuse ehitasid dr.C.A.Hunnius ja parun Ungern-Sternberg 1845.aastal linna promenaadi äärde.Mudaravila kasutajate arv oli esialgu võrdlemisi väike,aasta-aastalt aga kasvas. Andmed registreeritud suvitajate ja mudaravi kasutajate kohta on 1833.aastast alates.

Suvitajate arv Haapsalus.[1]

1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
120	180	230	342	351	330	331	259	287	240	282	365	373	376	402	332	604

1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
932	764	604	1073	1122	300	1521	2023	963	2036	ca. 500

1 Владимірь Сухаро, Городъ Гапсаль и его жители, С.-Петербургъ, 1862, ст. 31.

Tabelist nähtub,et supelvõõraste arv mõningate kõikumiste juures,mis oli tingitud peamiselt suvitushooaja ilmastikutingimustest,pidevalt tõusis kuni 1853.aastani.Sellele järgneval paaril aastal oli järsk langus tingitud Krimmi sõjast.

Mudaravi ja suvitusolude kohta Haapsalus möödunud sajandi keskpaigal on avaldatud mitmete reisijate poolt üksikasjalisi kirjeldusi.

Supelvõõras,kes viibis Haapsalus 1841.aastal ja 5 aastat hiljem,kirjeldab kiitvalt Haapsalut kui kiiresti arenevat supellinna.

Autor dateerib Haapsalu merekuurordiks saamist alates 1812.aastast,mil linn Isamaasõja tõttu endise väliskaubandusliku tähtsuse kaotas ja väikeseks,kuid meeldivaks kuurordilinnaks kujunes.Viie aasta jooksul kerkis linnas 12 - 13 uut ilusat ehitust,mille hulgas paistsid silma uus 12 vanniga supelmaja-mudaravila ja seltsimaja (salong). Nägusa salongi teisel korrusel oli ka võõrastemaja lühiaegsetele suvitajatele.Salongi juures oli avar aed ja lahe kaldale hiljuti rajatud promenaad.

Autor märgib dr.Hunniuse poolt rajatud eesti kooli olemasolu,mille ülalpidamiseks suvitajaile kontserte korraldati.

Suvitajate meelelahutuseks andis rühm elukutselisi muusikuid ja rohkesti asjaarmastajaid pidevalt kontserte, viimased heategevaiks otstarbeiks.Samal ajal linnas viibiv köietantsijate trupp ei leidnud poolehoidu ja kadus varsti linnast.Autor on rahul suvitajate teenindamisega.Ta märgib,

et seltsimajas (salongis) leidus laevasõiduplaan,lektüürina Tallinna Nädalaleht,ka Augsburgi päevaleht üsna värske daatumiga,muud ajaviitekirjandust laenutas keegi sakslasest eraisik.

Suvitajate arstlikuks teenindamiseks tegutsesid linnas kaks arsti - dr.Hunnius ja dr.Dehio.

Meres asus 17 omapärast supelonni,mis väga otstarbekohaselt oma ülesannet täitsid.Ka karastusjooke leidus linnas mitmet liiki.

Mainitud supelvõõras ei ole aga rahul mitmete asjadega linnas ja teeb magistraadile ja eriti aadlikele ettepaneku need puudused likvideerida.

Autorile ei meeldi kõigepealt see,et vastrajatud promenaadile ei ole seni istutatud puid,samuti kaunite lossivaremete ümber.Ta soovitab seda kohe teha,et tõsta linna ilu ja suvitajate mugavust.

Teiseks kurdab ta,et tubade üüriga suvitajatele tihti liiga tehakse.Ta väidab,et leidub küllalt mugavaid tube,mille eest 4-kuulise suvitushooaja eest võetakse 1o - 2oo hõberubla,kuid lubamatuks peab seda,et mõned majaomanikud on nõudnud toa eest kuni 5 hõberubla päevas. Sellest oli tingitud,et näiteks 1845.aastal suvitushooajal jäi palju kortereid välja üürimata.

Kolmandaks tõsiseks puuduseks on reisiraskused Haapsalusse tulekul.Ta märgib,et ei ole rajatud Tallinnast Haapsalusse kulgevail teedel küllalt postijaamu. Padise kaudu sõitjaile annavad Mära küla talupojad meelsasti hobuseid,kuid nad ei saa seda alati kindlustada. Eriti on tarvis reisijate teenindamist parandada Riisi-

pere teel.Autor on tänulik,et laevaomanik Baird peab regulaarset sidet laevadega Tallinna-Haapsalu vahel.[1]

Teine Haapsalu kuurordi pidev külastaja XIX sajandi 4o-ndail aastail on erakordselt vaimustatud Haapsalu ilust ja vaikusest ning kiidab linlaste mõningaid meeldivaid kombeid.Eriti meeldib talle linlaste külalislahkus,reeglipäraselt koos käivad sõpraderingid,aiaklubid,lauluseltsid ja mõnede linlaste poolt korraldatud salongid,kus vesteldakse ka teaduslikel teemadel.Autor on lõpuks mures selle üle,et Haapsalu suvituslinnana võib sattuda kõlblusetuse mutta ja soovib,et linlased hoiaksid kõrgel oma moraali.[2]

Haapsalut kui kuurordilinna möödunud sajandi keskpaiku iseloomustab mitmekülgselt vene publitsist V.Suhharo, kes viibis suvitajana Haapsalus viiel aastal.Ta tõstab esile Haapsalu looduslikku ilu,kus on väga head võimalused vaikseks ja kosutavaks puhkuseks.

V.Suhharo rõhutab,et Haapsalul kui merekuurordil on Venemaal suur kuulsus.

Kui varemail aastakümneil suvitajad märkisid Haapsalus puude vähesust,siis V.Suhharo väidab,et on istutatud palju varjurikkaid puid promenaadile,lossi ümbrusse ja puid ning põõsaid ka lossi õue.Haapsalu elanikud on rajanud lühikese aja jooksul palju aedu,ka lillede kasvatamine on levinud.

---

1. Das Inland,Dorpat,1846,nr.33,lk.786 - 789
2. Das Inland,Dorpat,1848,nr.9,lk.164.

Kiites Haapsalu looduslikku ilu ja suvituslinna häid külgi,peab ta linna ehituste ja heakorrastuse poolest kehvaks,kus peale mõnede tõesti suurejooneliste vaatamisväärsuste,mille hulgas imposantsed lossivaremed on esikohal,ei ole midagi head näha. Haapsalu tänavad on kas porised või tolmused,enamik maju on vanamoelised kehvad puumajad,linna heakorra eest hoolitsemine on väike.Seetõttu linn ei väärі oma kuulsust,mille talle on andnud looduse ilu,karastav merevesi ja tervendav meremuda.Ta märgib,et Haapsalus viibisid mudaravil patsiendid Peterburgist,Moskvast,Saraatovist ja paljudest teistest Venemaa suurlinnadest, seega Haapsalu oli tuntud väga laialdaselt.

Supelvõõraste igapäevane elu kulges Haapsalus ühetooniliselt ja patriarhaalselt.Linna suvituselus olid kujunenud omad traditsioonid,neist peeti kinni range järjekindlusega igal aastal.Mõned muutused (erakordsed rahvapeod jne.) toimusid ainult eriti "kõrgete" külaliste ilmumisel supellinna.[1]

Kunstnik Ants Laikmaa oma mälestustes kirjutab, et möödunud sajandi keskpaigal Haapsalu kuulsus seisis tema tervendavas meremudas ja kõrgetes külalistes,kes siin käisid suvitamas.Et seda tegi kaasa ka tsaar ise, siis kogunes Haapsalusse suvel terve hulk pealinna "suuri ja vägevaid".

Haapsalus oodati supelhooaega suure hoole ja ärevusega,kuna linna tulid siis rahatoojad.Igal pool parandati ja puhastati,värviti ja pandi tapeete.Aedadesse istutati

---

1. Владимiръ Сухаро, Городъ Гапсаль и его жители, С.-Петербургъ, 1862, ст. 7-11.

lilli ja põõsaid. Uulitsail kivisillutist ei soovitud, kuna seda ei peetud haigetele sobivaks.Suvitajad tulid Haapsalusse voorimeeste neljahobuse tõldades "landaueri-tes" - mõnel päeval viis või kuus tõlda üksteise kannul. Võõraid oli suvel nii palju,et Haapsalu omad "saksad" pidid suve sagedasti mööda saatma aitades ja kuurides. Kõik kohad üüriti välja.

Suvitushooajal promenaad oli ainult "kõrge selts-konna" kasutada, "säärsaapa meestel" , s.o. taluini-mestel oli supelranda minek keelatud.[1]

x x x

Haapsalu kuurordilinn tekkis ja arenes XIX saj. I poolel seoses kapitalismi arenemisega Eestis.Selle arengut soodustas ja mõjutas suurte linnade tekkimine Venemaal,peamiselt Peterburi kiire kasvamine.Jõukad lin-nakodanikud,kaupmehed ja ka aadlikud kasutasid meelsasti puhkevõimalusi vaikses kuurordilinnas,kus see oli odav ja tervislik.

Haapsalu kui suvituslinna kujunemises omasid suurt tähtsust tema looduslikud,geograafilised ja kli-maatilised tingimused.Saartest ja poolsaartest piiratud Haapsalu laht ja rand oma pehme merekliimaga pakkusid suvitajaile häid puhkevõimalusi.Karastav tervendavate omadustega merevesi ja eriti mitmeid haigusi parandav meremuda tõid Haapsalu kuurordile XIX sajandil suure populaarsuse.

---

1. Haapsalu suvitushooaja pildialmanak,Haapsalu, 1933,lk.2 - 6.

Haapsalu linna elanikele pakkusid suvitajad häid teenimisvõimalusi.Seetõttu kasvas linna elanike arv,ehitati palju uusi elumaju,laiendati raviasutusi,kaunistati mitmeti linna ja parandati suvitajate teenindamist.

III

Haapsalu linna elanike arv XIX sajandi I poolel.

XIX sajandil tsaarivalitsuse poolt antud talu-rahva seadused lõid avaramad võimalused rahva liikuvuseks ja uueks asustuseks. Paljud "priiks lastud" talupojad otsisid uusi elamisvõimalusi esijoones linnades.Kapitalismi aeglase arengu tingimustes töö leidmine linnades oli piiratud.Seetõttu paljud endid linlasteks kirja pannud inimesed ei asunud tegelikult elama linna,vaid elatusid mitmesugustel tööaladel mõisates ja külades.Seega elas linnas elanikke alati vähem kui neid oli linna elanikena registreeritud.

A.W.Hupel arvab,et Haapsalu linna elanike arv 1782.aastal oli 6oo inimese ümber.[1] Eesti NSV Ajaloo I köites on sama aasta kohta elanike arvuna antud 594 tsiviilelanikku.[2] C.Fr.W.Russwurm väidab,et 1874.aastal, mil Haapsalu määrati kreisilinnaks,oli seal elanikke 6o3. [3]

1784

Seega XVIII sajandi 7o-ndate aastate kohta on linna elanike arvu suhtes andmed kokkulangevad ja vasta-

---

1. A.W.Hupel,Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland,Dritter Band,Riga,1782,lk.554.
2. Eesti NSV Ajalugu,I köide,Tallinn,1955, lk.663.
3. C.W.Russwurm,Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart,Reval,1877,lk.67.

vad tegelikkusele.Hilisemad andmed kuni 1871.aasta rahvaloenduseni on aga väga palju lahkuminevad.

W.Bienenstamm väidab,et 182o.aastal oli Haapsalus 315 meest ja 332 naist,kokku 647 inimest.[1] Samas märgib ta,et teiste andmete järgi oli linlasi ainult 625.Eesti NSV Ajaloo I köites on antud linna elanike arvuna 1819.-1825.aastail samuti 647,kuid samas väidetakse,et umbes lo aastat hiljem,1834.aastal teostatud revisjoni andmeil oli Haapsalus elanikke 1817.[2] Seega pidi linna elanike arv lo - 12 aasta jooksul kasvama ligi kolmekordseks. Vl.Suhharo andmeil oli Haapsalus 1859.aastal 157o inimest,neist 78o meest ja 79o naist.[3]

J.Prümmel kirjutab,et 186o.aasta rahvalugemise järgi oli Haapsalus elanikke 4732, 1864.aastal kirikuraamatute põhjal 16oo eestlast ja 7oo sakslast,kokku 23oo inimest.[4] Eesti NSV Ajaloo I osas on antud elanike arvuna 1862 - 1863.aastail 157o.[5] Võrreldes 1834.aastaga pidi seega elanike arv 25 aasta jooksul ca 2oo inimese võrra langema.

A.Grönbergi andmeil oli Haapsalus 185o.aastal registreeritud 1828 elanikku,kes aga kõik ei elanud linnas.Mehi oli nende hulgas 795 ja naisi 1o33.Sama autori

---

1. W.von Bienenstamm,Geographische Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russland's oder der Gouvernement Ehst-,Liv- und Kurland,Riga,1826,lk.1o1.
2. Eesti NSV Ajalugu,I köide,Tallinn,1955,lk.663 - 664.
3.
4. J.Prümmel,Tervismuda- ja merekuurort Haapsalu, Tartu,daatumita,lk.8.
5. Eesti NSV Ajalugu,I köide,Tallinn,1955,lk.663.

andmeil 186o.aastal oli Haapsalus 878 meest ja 1o64 naist,kokku 1942 elanikku,peale selle viibis linnas ja lähemas ümbruses 149 sõjaväelast umbes 2oo perekonnaliikmega.Linnas elasid kõigist linlastest umbes 2oo meest ja 3oo naist,teised elasid linna ümbruskonnas ja mujal kaugemal.[1]

Dr.K.A.Hunnius väidab,et 1859.aastal oli Haapsalus umbes 2ooo elanikku.[2]

Käesoleva autori andmed Haapsalu linna elaniike arvu ja liikuvuse kohta tuginevad revisjoni aktidele, alates 1816. aastal teostatud VII revisjonist.[3]

---

1. A.Grönberg,Kuurort Haapsalu,1932,lk.6o - 61.

2. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865,lk.1.

3. RAKA, Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 11 - 16.

K o k k u v õ t e

1816.aasta revisjoni ajal Haapsalu linnas arvele võetud mees- ja naisisikute ning laste kohta seisuga 15.aug.1816.a.

Seisused.	I Maksumaksjad.		
	Mehed.	Naised.	Kokku.
Kaupmehed.	17	21	38
Tsunfti liikmed	169	136	3o5
Linnakodanikud	87	78	165
Vabad inimesed	231	227	458
Aadlike pärisorjad	34	28	62
Linna ökonoomia talupojad	1	1	2
	II Maksuvabad.		
	Mehed.	Naised.	Kokku.
Sõjaväelased	46	4o	86
Vaimulikud	16	13	29
Õpetlased	9	9	18
Linna ametnikud	53	66	119
Aadlikud	8	21	29
Linna hoolealused	25	17	42
	696	657	1353

Paljud linna registreeritud elanikud elasid ja töötasid väljaspool linna.Teiste Eesti linnade kohta olemasolevad politsei andmed näitavad,et väljaspool linna tööl viibivate linlaste arv ulatus tihti üle poole elanike üldarvust, mõnes linnas üle 2/3.[1]

Sellega on tõenäoliselt seletatav,et W.Bienenstamm ja teised autorid Haapsalu linna elanikena on

1. Eesti NSV Ajalugu, I köide,Tallinn,1955,lk.664.

arvestanud tegelikult linnas viibivaid inimesi,mis moodustas ca 5o% linlaste üldarvust.Mittetäieliku pildi väljaspool linna viibivatest linna elanikest annab nendele väljaantud passide arv.Väljavõetud passide kohta andmed 1834.- 1864.aastani on järgmised:[1]

1834	1835	1836	1837	1838	1839	184o	1841	1842
84	117	54	79	-	-	1o1	92	129

1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	185o	1851
129	98	73	72	92	149	9o	11o	56

1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	186o
51	54	84	31	12	15	17	1o	16

1861	1862	1863	1864
2o	17	16	13

Need küll mõnevõrra hilisemad,VIII revisjoni ajast alates antud andmed näitavad,et passidega viibisid väljaspool linna suhteliselt vähe elanikke,sajandi 3o - 4o-ndatel aastatel koos perekonnaliikmetega ca 3oo - 4oo inimest,hiljem aga palju vähem.Viibimiseks linna lähemas ümbruskonnas,peamiselt oma kreisi piirides olid võimalikud ka teistsugused loatähed ja seda tõenäoliselt kasutati.

1. RAKA,Haapsalu magistraat,fond 992,nimistu 1, sü 2256 - 2284.

Passide väljavõtmine ei näita muidugi ainult ajutist mujal viibimist,vaid ka teise kohta elama asumist.

1834.aastal teostus VIII revisjon .Võrreldes eelmise revisjoniga linna elanike arv kasvas märgatavalt, seda just vabade inimeste arvel,osalt ka tsunftikäsitööliste arvu suurenemise tõttu.

Suhteliselt suur rahvaarvu tõus oli tingitud XIX sajandi algul Euroopas asetleidnud majanduspoliitilistest sündmustest ja hiljem 1812.aasta Isamaasõjast.

Tilsiti rahulepinguga kohustus Venemaa osa võtma kontinentaalblokaadist.Selle täitmine nõudis rannavalve tugevdamist Läänemere piirkonnas,et takistada keelatud kaupade vedusid.Piirivalve üksused loodi talupoegadest, kes koos perekondadega vabanesid pärisorjusest mõisnike juures.1812.a. Isamaasõja ajal said piirivalve üksused sõjalised piirikaitse ülesanded.Pärast sõda piirivalvurid järk-järgult vabastati,osa neist läksid tagasi koduküladesse,paljud aga lasksid end vabade inimestena kanda linlaste nimekirja.Ajavahemikul 1816.- 31.aastani tulid Haapsalusse koos perekondadega 93 teenistusest vabastatud endist piirivalvurit,kes vabade inimestena leidsid tööd päevatöölistena,kaluritena jne.[1]

Piirivalvesse mobiliseeritud mehed olid enamikus pärit lähematest rannaäärsetest mõisatest (Riguldi,Uue-mõisa,Matsalu jne.),kuid rohkesti oli ka neid,kes olid tulnud kaugematest mandril asuvatest küladest.

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 2,sü 141.

Peale teenistusest vabanemud piirivalvurite on arvatud linlasteks paljud käsitööliste perekonnad,mistõttu tsunftikäsitööliste arv kahekordistus.Revisjonikirjade täiendnimistud ei võimalda sel perioodil linnas arvele võetud käsitööliste liikuvuse kohta saada täielikku ülevaadet,kuna paljudel registreerimislehtedel ei ole näidatud,kust registreeritud käsitööline pärit oli ja millal ta tuli linna.Tõenäoliselt käsitöölised tegutsesid mõldritena,kingseppadena,rätsepatena jne. külades edasi,kuna nad ainult formaalselt lasksid endid linlasteks registreerida.

1834.aastal oli Haapsalus 984 meest ja 989 naist - kokku 1973 elanikku.[1]

Järgneva 6 aasta jooksul tuli väljastpoolt linna juurde 21 perekonda ja 11 üksikut inimest,kokku 112 elanikku.[2] Suhteliselt suur arv,kokku 3o inimest tuli Lätist,Wolmarist.Need olid vene rahvusest vanausulised perekonnad,kelle perekonnanimedeks olid: Sokoloff,Kukin, Kekisch,Smugli,Belakov ja Palätsihhin.Revisjonikirjades on neid teistest linlastest eraldi arvestatud ja registreeritud ning arvatud vabade linlaste seisusesse.

Tallinnast siirdus Haapsalusse 4,Kuressaarest 1 elanik.

Haapsalu elanike juurdekasvu tähtsamaks kohaks oli Hiiumaa,kust eespool märgitud 6 aasta jooksul tuli Haapsalusse 26 inimest.Ülejäänud linna asunud elanikud olid pärit Haapsalu lähematest mõisatest.

1.RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon,fond 1864, nimistu 1,sü22 - 25.

2. Samas, nimistu 2, sü 134.

Haapsalu linna elanike juurdekasvu 1834. - 184o. aastani näitab lisas antud kartogramm.[1]

Järgneva aastakümne jooksul,s.o. 1841.- 185o.a. linna siirdunud elanike arv oli võrdlemisi väike - kokku 76 inimest,neist 17 perekonda ja 2o üksikut inimest.[2]

Seega tuli aasta jooksul linna keskmiselt 7 inimest.Kui eelmisel aastakümnel linna asujad olid pärit peamiselt linnalähedatest mõisatest ja kogukondadest,siis nüüd oli linna tulijate hulgas juba kaugemalt sisserännanuil ülekaal.Seega laienes rahvastiku liikumise raadius märgatavalt,kuigi endiselt pidurdas maal kehtiv pärisorjuslik kord nii linna arengut kui ka rahvastiku liikuvust.

Lisaks varem Haapsalusse tulnud vanausulistele vene perekondadele tulid Wolmarist neile juurde 3 Ušanoffide nimelist perekonda kokku 12 inimest.Endiselt paljud uued linlased tulid Hiiumaalt.Teiseks kohaks,mis samuti andis võrdlemisi palju uusi sisserändajaid, oli Noarootsi poolsaar.Otsustades nimede (Christian Sondberg,Johan Söderland) järgi olid sealt linna asujad rootslased.Ainult 5 linlast tulid Haapsalu lähedalt Ungru,Võnnu ja pisut kaugemalt Haeska ja Suure-Rõude mõisatest.Enamik mandrilt linna asujaid oli pärit kaugematest kohtadest - Pärnust,Lihulast ja selle ümbrusest,Märjamaalt (Liivi mõisast)

1. Vaata lisa nr.3
2. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 2,sü 134.

ning Harjumaalt (Keilast,Harkust).

Haapsalu linna elanike juurdekasv 1841. - 185o. aastani näitab juurdelisatud kartogramm.[1]

Aastal 185o teostus IX revisjon.Võrreldes eelmise hingede loendusega toimusid linna elanike seisuste (sotsiaalsete rühmade) koosseisus võrdlemisi väikesed muutused.

---

1. Vaata lisa nr.4.

Toimunud muutusi iseloomustab alljärgnev kokkuvõte.[1]

T a b e l

hingede loendusel seisuste muutuste kohta VIII (1834) ja IX (1850) revisjoni vaheajal seisuga 15.I 1851.

Seisus (mehed)	Olid arvel VIII revisjoni ajal 1834.a.	Juurde tulnud IX revisjoni ajaks.	Ära läinud IX revisjoni ajaks.			Erilised muutused seisuste koosseisus IX revisjoni ajaks.		On arvel IX revisjoni ajal 1850.a.
		Sündinud, väljastpoolt tulnud.	Surnud	Teadmata kadunud. Läinud maksuvabaks.	Läinud sõjaväkke.	Juurde tulnud.	Ära läinud.	
1.Kaupmehed	22	9	2	-	-	4	3	30
2.Tsunftikäsitöölised	328	117	93	13	-	6	14	331
3.Linnakodanikud	101	17	35	2	5	10	2	84
4.Vabad inimesed	350	83	124	5	19	8	2	291
5.Linna talupoegade kogukond	29	7	10	6	2	-	1	17
K o k k u	830	233	264	26	26	28	22	753

1. RAKA, Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864, nimistu 2, sü 135

Tabel näitab,et linna meessoost elanike arv vähenes 77 inimese võrra,s.o. üle lo%.Vähenemine oli esijoones tingitud kõrgest suremusest,mis oli väga suur kõikide seisuste juures,välja arvatud kaupmehed.

Revisjoni andmed näitavad,et Haapsalus sajandi algul meeste ja naiste arvuline vahekord oli enam-vähem võrdne, kuid järgnevate aastakümnete jooksul kasvas pidevalt naiste ülekaal.See oli tingitud esijoones sellest,et Haapsalu kui kuurordilinn vajas naiste tööjõudu,keda oli tarvis majateenijaiks,ettekandjaiks,pesijaiks jne.Eriti sajandi II poolel võime märgata sisserändajate hulgas naiste suurt ülekaalu.Naiste ülekaalu põhjuseks võrreldes meestega oli ka see,et paljude aadlike ja jõukate linnakodanike lesed valisid oma vanaduspäevade möödasaatmiseks just Haapsalu linna.Vanemad linna elanikud mäletavad Haapsalut kui saksa või saksastunud vanade daamide lemmiklinna,kus oli väga mugav ja rahulik puhata.

Paistab silma ka kolmas põhjus.Linlaste koosseisu muutusi jälgides võib märgata üldist kõrget suremust, kuid seda eriti meeste juures.Nii oli 1858.aastal Haapsalus 171 perekonda vabu linlasi,neist 61 lesknaist lastega,74 linnakodaniku perekonda,neist 29 leske perekonda (emad lastega) , peale selle 69 aadliku ja maksuvaba linnakodaniku leske,paljud neist kas oma või kasulastega (dr.Hunniuse lesel oli 8 kasulast).[1] Neist mõned

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 264 - 3 .ja 264 - 2 ning fond 1864,nimistu 2,sü 178.

aadlilesed olid sisserändajad,suures enamuses aga alalised linlased,kelle mehed olid surnud.

Tabelist näeme,et 16 aasta jooksul surid üle 1/3 elanikest.Naiste kohta puuduvad vastavad andmed,viimane oli aga meeste omast palju madalam.

16 aasta jooksul kasvas Haapsalu meessoost elanike arv 233 inimese võrra (kaasa arvamata maksuvabu linlasi), neist oli sisserändajaid 113 meest ja linnas sündinuid 12o poeglast.Samal ajal suri 264 meessoost linlast,seega suremus ületas sündimise üle 2oo% . Erakordselt madal sündimus oli tüüpiliseks nähtuseks linna elanike juures.

1834.aastal oli Haapsalus 64 iseseisvat linnakodaniku perekonda,neist olid 11 üksikud inimesed,lasteta abielupaare oli 28,perekondi ühe lapsega 9,perekondi kahe lapsega 5 ja perekondi kolme ning rohkem lapsega 9.[1]

Peaaegu samasugune oli olukord ka teiste seisuste juures.Lasterikkamaid perekondi esines vabade linlaste,osalt ka tsunftimeistrite juures.Lihtrahva hulgas aga kehvade sotsiaalsete tingimuste tõttu oli suremus väga kõrge.

Huvitav on märkida,et sõjaväekohustus lasus peamiselt vabade linlaste,linnakodanike ja talupoegade õlgadel,kaupmeeste ja tsunftimeistrite lapsed,sellid ja õpipoisid pääsesid sellest.Selle asemel võrdlemisi palju noori käsitöölisi läksid "teadmata kaduma", s.o. otsisid

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 22.

uusi töökohti ja "paremaid peremehi".

Vaatamata sellele,et 1834. - 185o.aasta jooksul meeste arv linnas langes,jäi linlaste üldarv püsima peaaegu endisele tasemele ja seda just naiste arvel. Revisjonilehtede andmeil oli Haapsalus 185o.aastal 2o24 elanikku,neist 912 meest ja 1112 naist.[1] Nende hulka kuulusid ka 32o maksuvaba linlast järgmiselt:[2]

1) Aadel,kokku 25 inimest.Aadlikke oli linnas tegelikult rohkem,nad kuulusid oma tegevuse järgi kas kreisi ametnike või arstide-õpetlaste hulka.Siin on arvestatud peamiselt aadlileski või linna nimekirjas seisvaid aadlikke,kellest mitmed tegelikult linnas ei elanud.

2) Linna eluaegseks aukodanikuks oli 3.gildi kaupmees C.F.Erbe,kelle perekonnas oli lo liiget.

3) Maksuvabad olid kõik aunimetustega linlased ja nende lesed,kokku 26 inimest.

4) Doktorid,kirurgid,apteekrid ja nende abid,õpetlased ja kooliõpetajad,kokku 61 inimest.

5) Vaimulikud,kokku 32 inimest.Usulisi organisatsioone oli sel ajal linnas kolm: Ev.lut.kirik,apostl. õigeusu kirik ja vennaste kogudus.Religioosseid rühmitusi ja sekte oli linnas muidugi rohkem,näiteks Wolmarist Haapsalusse tulnud raskolnikud ja teised,kuid viimaste vaimulikud ei kuulunud maksuvabade kategooriasse.

6) Linna magistraadi ametkond,kokku 33 inimest.

185o.aastal oli linnapeaks J.L.Linse,kohtuvoogtiks

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 26 ja 27.
2. Samas nimistu 2,sü 178,lk.143 - 145.

Tartu Ülikooli Raamatukogu ARHIIVKOGU

J.Kiisel,raehärradeks E.Kuhfuss ja F.Freimuth ning linna sekretäriks G.F.Lacoste.

7) Kreisi ametkond (kreisi kohus,rentei,tolliamet, postiamet),kokku 91 inimest.

8) Sõjaväelaste lesed ja hoolealused,kokku 42 inimest.

Aastatel 1851 - 186o on linna sisserändajate arvus märgata järsku tõusu,võrreldes eelmise aastakümnega sisserändajate arv kolmekordistus.[1] Kõige rohkem uusi linlasi tuli linna lähema ümbruse mõisatest,kaasa arvatud Noarootsi poolsaar.Endiselt rohkesti linna siirdujaid tuli Hiiumaalt,võrdlemisi vähe aga Saaremaalt. Tallinna linnast ja Harjumaalt Padise ja Keila ümbrusest tõusis Haapsalusse sisserändajate arv märgatavalt. Üksikuid sisserändajaid tuli mitmetest Eesti kaugematest linnadest ja keskustest (Paide,Rakvere,Kunda).Võrdlemisi palju tuli linna asujaid Lihulast ja selle ümbrusest.

1851.-186o. aastail Haapsalusse sisserändajaid näitab juurdelisatud kartogramm.[2]

Varasematel aastatel oli linna sisserändajate hulgas rohkesti jõukamaid küla elanikke: möldreid, kõrtsmikke,valitsejaid jne.,kes linna asusid koos perekondadega.Nii tulid 1834. - 184o.aastani linna 11 üksikut inimest ja 24 perekonda.Sajandi keskpaiku linna siir-

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 28 - 37.

2. Vaata lisa nr. 5

dujate sotsiaalne koosseis muutus.

Kapitalismi arenemise tulemusena süvenes kiiresti talurahva kihistumine.Juba varem talurahva hulgast esile kerkinud jõukamad talupojad muutusid kapitalistlikeks rentnikeks ja taluomanikeks.See väikesearvuline ladvakiht moodustas maakodanluse.Keskmike hulgast ainult vähesed tõusid maakodanluse ridadesse.Valdav osa keskmikest aga laostus,suurendades maatameeste hulka. Talumaadel likvideeriti rohkesti endisi teosulaste ja vabadike maalappe.Samal ajal ka mõisates tekkis moonameeste ja põllutööliste kiht.Nii kujunes maaproletariaat.

Talude kruntimisega ja vabadikukohtade hävitamisega muutus paljude maatameeste elu külas võimatuks ja nad olid sunnitud tööd otsima mujalt.Tihti vanemad inimesed,kes olid harjunud küla eluga,katsusid tööd leida maal (metsa- ja ehitustööd jne.),nooremad vallalised inimesed aga siirdusid kaugemale,esijoones linnadesse. Seetõttu linna siirdujate hulgas moodustasid ülekaalu maakehvistu üksikud perekonnaliikmed,noormehed ja tüdrukud.

Teiseks iseloomulikuks nähtuseks oli linnatulijate hulgas naiste,eriti noorte tüdrukute arvuline tõus. 185o-ndais aastais oli see veel tagasihoidlik,tõusis aga märgatavalt järgneval aastakümnel.Varem linnaasujate hulgas üksikuid naisi oli võrdlemisi vähe.

1858.aastal teostatud X revisjon näitas linna elanike väikest tõusu.Sel ajal oli linlaste nimekirjas

1005 meest ja 1120 naist,kokku 2125 elanikku.[1]

X revisjoni täiendnimestikud lõpevad 1865. aastaga.Viie aasta jooksul, 1861 - 1865.aastani oli Haapsalusse sisserändajaid 233 inimest,seega igal aastal märgatavalt rohkem kui eelmisel aastakümnel.[2] Neil aastail sisserändajate hulgas oli eriti rohkesti noormehi ja tüdrukuid,moodustades ligi 50% kõigist sisserändajaist (233 inimese hulgas,kes tulid linna, oli 54 tüdrukut ja 51 noormeest).Noored inimesed, kasutades vabamaid võimalusi,tahtsid pääseda sulase ja taluteenija raskest elust ning otsisid uusi töövõimalusi linnas.

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1, sü 34 - 37 ja nimistu 2, sü 264, 264 - 1, 264 - 2, 264 - 3 ja 264 - 4.

2. Samas,nimistu 1, sü 39 - 43 ja lisa nr.6.

Haapsalu linna elanike arvu revisjonide andmeil näitab järgmine

t a b e l:

Aastad.	Kaupmehed		Tsunftikäsitöölised.		Linnakodanikud.		Vabad inimesed.		Linna talupojad.		Maksuvabad.		Kokku		Üldse
	m	n	m	n	m	n	m	n	m	n	m	n	m	n	
VII rev. 1816	17	21	169	136	87	78	231	227	35	29	157	166	696	657	1353
VIII rev. 1834	22	27	328	291	1o1	116	35o	381	29	26	154	148	984	989	1973
IX rev. 185o	3o	28	331	342	84	1o6	291	456	17	19	159	161	912	1112	2o24
X rev. 1858	33	29	424	366	124	126	254	417	13	14	157	168	1oo5	112o	2125

x x x

XIX sajandi I poolel Haapsalu linna elanike arv kasvas,kuid võrdlemisi aeglaselt.Kuurordilinna tekkimine ja arenemine ei pakkunud selleks kuigi avaraid võimalusi. Haapsalus ei tekkinud ühtegi suuremat tööstuslikku ettevõtet,mis oleks stimuleerinud rahvaarvu kiiret tõusu. Kuurordi laienemine ja uute suvitajate juurdetulek aastaaastalt toimus võrdlemisi ühtlaselt.Vastavalt neile tingimustele toimus ka linna elanike arvu kasv.Linlaste arvus kiire tõus esines sajandi 3o-ndates aastates,mil paljud "priid" inimesed ja teenistusest vabanenud piirivalvurid linna siirdusid või end linnaelanike nimekirja lasksid võtta.

Kuna XIX sajandi I poolel ei toimunud üldist rahvaloendust,puuduvad sellel perioodil linna elanike arvu kohta ühtsed andmed.Rahva arvus lahkuminevad andmed olid tingitud peamiselt sellest,et paljud elanikud ei asunud linnas,mistõttu linnas tegelikult elavate inimeste arv oli väiksem kui linlaste üldarv revisjonikirjade alusel.Linna elanike arv tõusis järsult suveperioodil ja vähenes mitmekordselt talvekuudel.

Selline rahva arvuline kõikumine põhjustas omakorda erinevate andmete avaldamise linna elanike arvu kohta.

Haapsalus oli linna elanike suremus väga kõrge, mistõttu linlaste arv alaliselt vähenes.Kui linna elanike üldarv siiski tõusis,siis toimus see maalt ja

teistest linnadest sisserändajate arvel. Uued linlased tulid Haapsalusse peamiselt linna lähedal asuvatest mõisatest ja küladest, rohkesti sisserändajaid tuli Lihulast, Märjamaalt, Harjumaalt ja eriti Hiiumaalt.

IV

Linna elanike tegevusalad XIX sajandi I poolel.

XIX sajandi I poolel kujunesid talurahva klassivõitluse surve l väljaantud talurahvaseaduste mõjul senisest soodsamad eeldused kapitalismi edasiseks arenguks Eestis.Talurahva diferentseerumine, rahamajanduse arenemine ja põllumajanduse kaubalisuse kasv laiendasid siseturgu.183o-ndail aastail algas linna elanikkonna kasv põllumajandusliku rahvastiku arvel.Sellel perioodil tekkisid Eestis mitmetes linnades ja maakohtades vabrikud,manufaktuurne tootmine asendus masinatootmisega,hakkas kujunema tööstusproletariaat.Baltimaad seostusid tihedamalt üld-vene majanduseluga.

Need olulised muutused avaldasid mõju ka Haapsalu arengule,mis toimus vastavalt linna eri tingimustele.

XVIII sajandil oli Haapsalu linna majanduslik tähtsus üldiselt väike.Linna kaupmeestel otsesed sidemed Venemaa linnadega peaaegu puudusid,samuti väga vähene ühendus oli välisturuga,kauplemine toimus peamiselt Tallinna kaudu.

Haapsalu nõrgad kaubanduslikud sidemed välismaadega katkesid lõplikult XIX sajandi algul.1807.a. sõlmitud Tilsiti rahuga sundis Napoleon Venemaale peale kontinentaalblokaadi,mille tagajärjel kaubandus mere kaudu peaaegu lakkas.

Pärast 1812.aasta Isamaasõda ei suutnud Haapsalu endisi kaubanduslikke sidemeid täies ulatuses taastada.1836.aastal kirjutatakse "Inlandis",et Haapsalusse tulid iga aasta 8 - 9 laeva.Haapsalu sadam ja tolliamet jätkasid tegevust.1835.a. oli sadama läbikäik järgmine:

1. Välja veeti teravilja ja põletatud viina umbes 250 000 rubla eest.

2. Sisse veeti Inglismaalt soola ja Narvast heeringaid umbes 40 000 rbl. eest.

3. Tollimaksu saadi umbes 20 000 rubla.[1]

Juba järgmisel,1837.a. loeme samast ajakirjast:

"Tallinna kohta kehtestatud tollimaks soolale on väga kahjustavalt mõjustanud Haapsalu ja Kunda naabersadamate kaubandust.Haapsalust,kuhu tuli varem iga aasta välismaalt 8 - 9 laeva teravilja järele, ei ole 1836.aasta ikalduse tõttu sugugi teravilja

---

1. Das Inland,1836,nr.31,lk.518.

välja veetud.Soolavedu ei toimunud samuti üldse mitte.[1]

Kuigi 1836.aasta ikalduse tõttu oli erakordne aasta,ei arenenud järgnevail aastail Haapsalu sadama tegevus tõusu,vaid languse suunas.Seda iseloomustab fakt,et Haapsalu tolliametit sajandi keskel vähendati.

Haapsalu kaubanduslik tähtsus Tallinna ja Pärnu võistluse tõttu jäi varju ja ei omanud linna arengus ja linlaste tegevuses kuigi suurt tähtsust. Linna kaubanduslik tegevus piirdus põhiliselt ümbruskonnaga,ja sedagi suures ulatuses Tallinna vahendusel.

Haapsalus ei tekkinud ühtegi nimetamisväärset tööstuslikku ettevõtet.Tööstuse areng ei lõpetanud väikekauba tootmist.Viimane arenes ja laienes edasi nii linnas kui maal.Käsitöö arenemiseks olid Haapsalus soodsad tingimused.Paljusid kodukäsitöö tooteid oli võimalik suvitajatele ära müüa,mistõttu turu leidmine ei tekitanud raskusi.Sellistena näiteks said tuntuks silmuskoe tööd, eriti pitsrätikud.

Suvitushooaeg kestis ainult mõni kuu.Sel puhul koondus kogu tähelepanu suvitajate teenindamisele.Suvitushooaeg andis linlastele põhilise osa aasta sissetulekust.Ligi kolmveerand aastast oli võimalik tegelda muude tegevusaladega.Selleks pakkus

---

1. Das Inland,1837,nr.1o,1k.175.

käsitöö häid võimalusi.

Kuurordilinna tingimustes leidsid paljud linlased tööd ainult hooajatöölistena.Ettevalmistamine suvitusperioodiks oli üldiselt lühiajaline tegevus, mil vajati ehitustöölisi,maalreid,tapeedipanijaid, klaasijaid,müürseppi,pottseppi,tislereid,sadulseppi ja teisi korterite ja mööbli remontijaid.

Suvitushooaja kestel vajati tööjõudu,kes otseselt tegelesid suvitajate teenindamisega,nende hulka kuulusid majateenijad,kokad,ettekandjad, pesupesijad jne. Mitmete tööde hooajalisuse tõttu viibisid paljud linnaelanikud suurema osa aastast töödel väljaspool linna.Linnaelanike arv Haapsalus ei olnud seepärast ühesugune,kevadel ja suvel oli linnas elanikke 2 - 3 korda rohkem kui talvel.Talvekuudel oli Haapsalu mõnesaja elanikuga peamiselt raukade ja laste linn, kuna paljud töövõimelised inimesed otsisid tööd mujalt. Elav ja rahvarikas oli Haapsalu ainult kevadel ja eriti suvel,mil leidus tööd ja teenimisvõimalusi.

XIX sajandil moodustasid linnaelanike ladviku maksuvabad linlased.[1] Nende hulka kuulusid kõigepealt aadlikud,kokku 29 inimest.Nendele kuulusid 28 suuremat maja linnas ja paljud ehituskrundid. Aadlike käes olid kõrgemad ametikohad kreisivalitsuses: kreisi kohtus,postiametis,tolliametis.Paljud aadlikud ei viibinud tegelikult linnas,kuna nende

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 16.

mõisad asusid linna läheduses,linnas viibisid peamiselt aadlike lesed.

Teiseks maksuvabaks elanikegrupiks olid vaimulikud,neid oli koos perekonnaliikmetega samuti 29 inimest eesotsas pastor K.E.Hoerschelmanniga.Ev.lut. kirik oli suurem maaomanik kui linn,omades kolme suurt küla (Danska,Ahli,Soosal).Võrdlemisi väikesearvuline oli vene usu kogudus,tsaari toetusel ehitati neile aga küllalt avar ja nägus kirik.

Kolmandaks olid maksuvabad arstid,kirurgid ja õpetlased,kokku perekondadega 18 inimest.

Neljas grupp maksuvabu linlasi oli linna magistraadi ja tsaari ametnikud.Suhteliselt väikese linna kohta oli ametnikke ja mitmesuguseid teenistujaid ning töölisi küllalt palju - koos perekonnaliikmetega 119 inimest.Linnapeaks oli B.J. Jencken,kes oli samal ajal tähtsamaks linna kaupmeheks.

Jenckeni esiisa loo a. tagasi 1715.aastal linna magistraadi ainsa allesjäänud esindajana kohtus Peeter I-ga,kes talle andis ainuõiguse õllega kauplemiseks Haapsalus.Jenckenite perekonna käes oli edaspidi peaaegu pärilikuna linnapea ametikoht.Linna sekretäriks oli A.L.Reichenbach.

1816.aastal linnas politseid ei olnud.

Maksuvabadeks olid muidugi ka linnas asuvad sõjaväelased ja nende perekonnaliikmed.Sõjaväelaste arv oli väga muutlik,revisjoni nimistuis on neid mõnikord (1816.a.) arvatud linnaelanike hulka,teinekord ei ole neid üldse arvestatud (1834.a.).1816.a.

oli Haapsalus 86 sõjaväelast (koos perekondadega).

Vastandiks tähtsaile linna ametiisikuile olid oma sotsiaalselt seisundilt linna hoolealused ja soldatite lesed,kes aga kuulusid samuti maksuvabade kategooriasse.VII revisjoni ajal oli neid Haapsalus 42 inimest.

Maksukohustuslike linlaste hulka kuulusid linnakodanikud,kaupmehed,tsunftikäsitöölised,vabad inimesed ja häfraste isiklikud pärisorjad,pärast 1816.aastat linna talupoegade kogukond.1816.a. revisjoni ajal oli kaks linna ökonoomia talupoega. Seisuste arvestusest XIX saj. I poolel on rangelt kinni peetud,paljudel juhtudel tsunftikäsitööliste elukutsed on revisjonidokumentides ametitunnistustega tõestatud.

Linnakodanike tegevusaladena on VII revisjoni puhul märgitud järgmised elukutsed:[1]

1) kaupmehed, 2) möldrid ja pagarid (pagaritööstuse omanikud), 3) ärijuhid, 4) raamatupidajad, 5) muusikaõpetajad, 6) ökonoomia inspektor, 7) aednik (kunstkärner), 8) maade rentnik, 9) sepp, lo) rätsep,ll) kingsepp.Mõned linnakodanikud olid möldri-, pagari- ja lihunikusellid.

Kaupmehe seisusesse kuuluvaid perekondi,kes koondusid oma gildi (Haapsalus olid sajandi I poolel ainult III gildi kaupmehed),oli 1816.aastal kokku ll.[2]

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü ll.

2. Samas sü 13.

Kaupmeeste hulgas oli üks venelane (I.Feodotoff), tõenäoliselt üks rootslane-mölder ja kaupmees Carl Matzon ja hiljuti linna tulnud eestlane Johann Prümmel.Kaupmeestena tegutsesid mitmed teisedki linlased väljaspool kaupmeeste gildi.

Tsunftiliikmeid oli VII revisjoni puhul linnas kokku 315 inimest.[1] Haapsalu käsitöölised peale rätsepate ja kingseppade,kellel olid omad tsunftiametid Haapsalus,kuulusid Tallinna tsunfti. desse.

1816.a. oli Haapsalus järgmised tsunftikäsitöölised: vasesepad,kullassepad,pagarid ja kondiitrid,lihunikud,kingsepad,rätsepad,müürsepad, pottsepad,parkalid,sadulsepad,mütsitegijad,praakerid,klaasijad,lukksepad,tislerid,maalrid,raamatuköitjad,möldrid ja sepad.Tsunftimeistrite,sellide ja õpilaste arv oli kõige suurem kingsepa töö alal, sellele järgnesid sadulsepad,lihunikud,lukksepad, mütsitegijad ja tislerid.Suhteliselt vähe oli linnas rätsepaid.Kõikide tsunftimeistrite nimed on eranditult saksapärased,kuigi nad kõik sakslased ei olnud.1816.a. oli Haapsalus 31 tsunftimeistrit, 47 selli ja 24 õpilast.

Vabade inimeste arv linnas oli kõige suurem- kokku 458 inimest.[2] Paljude vabade inimeste tegevus-

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 12.

2. Samas sü 14.

alasid ei ole revisjonilehtedel märgitud.Tõenäoliselt ei olnudki neil mingeid püsivaid elukutseid, rohkesti vabu inimesi oli formaalselt linlaste nimekirjas.Nende vabade linlaste juures,kelle tegevus revisjonilehtedel on märgitud,leiame järgmisi elukutseid ja tegevusalasid: kalurid,päevatöölised, madrused,voorimehed ja kutsarid,kokad,kudujad,sepad, kingsepad,puusepad,ehitustöölised,ametnikud,vabad talupojad,möldrid,vorstimeister,piirivalvurid,tuletõrjujad,korstnapühkijad.Kõige suurema rühma vabadest inimestest moodustavad kalurid ja päevatöölised,rohkesti oli ka ehitustöölisi.

Vabade inimeste juures leidus võrreldes teiste seisustega kõige rohkem lasterikkaid perekondi. Nii oli sepp Oehrenil 7 last,päevatöölisel Andrussohnil 5 last,kalur Johansohnil 5 last jne.

1816.aastal oli Haapsalus härraste isiklikeks pärisorjadeks 62 inimest.[1] Pärisorjade tegevusalasid on vähe märgitud,mõnede kohta on andmed,et nad olid kutsariks,kokaks,teenijaks ja kudujaks.Kõige rohkem, arvult 8 pärisorja oli aadlik von Duckersil,sellele järgnes von Stackelberg 7 pärisorjaga.

Revisjoni nimistuisse on viiel juhul kantud eelmise hingede loenduse (VI revisjon - 1811.a.) ajal registreeritud pärisorjade nimed märkusega,et nad on kahe revisjoni vaheajal ära jooksnud.Ära põgenenud pärisorjad olid Jürreni Hans,Jürreni Jakob,

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 15.

Christophi Johann ja kokk Johann poja Gustaviga. Pärisorjade hulgas oli ka kaks vene rahvusest inimest: aadlik von Stackelbergil olid pärisorjad Pavel Ivanov ja Pavel Alekseivitsch.VI ja VII revisjoni vaheajal on üle antud või mujale tööle saadetud 12 pärisorja,vabaks lastud on üks pärisori - Mihkel Bergmann.

Järgneval 1834.aastal teostatudVIIIrevisjoni ajaks kasvas Haapsalu linna elanike arv ligi 1/3 võrra ja seda just vabade inimeste tsunftikäsitöö õpilaste ja sellide arvel.Võrreldes eelmise revisjoniga on tsunftikäsitööliste elukutsed põhiliselt endised.Juurde on tulnud mõnede kutsealade spetsialiseerumise tõttu uusi erialasid - nahatöötlemise alal mitut eri sorti nahkade parkalid,pagaritöös eri liiki saiade valmistajad ja kondiitrid,rohkesti on juurde tulnud kudujaid.Endiselt suurema rühma tsunftikäsitöölistest moodustasid kingsepad (26 inimest).Tsunftiliikmeid-rätsepaid oli samal ajal 8 inimest,sadulseppi 12,sama arv lukkseppi ja mütsitegijaid.[1] Vabade inimeste elukutsed olid 1834.aasta revisjoni andmeil järgmised: voorimehed, maaklerid,kudujad,kalurid,madrused,sepad,päevatöölised,kingsepad,mütsitegijad,piirivalvurid, möldrid,rätsepad,kõrtsmikud,lukksepad,lootsid, ehitustöölised,tapeedipanijad.Vabadest inimestest suurem osa linlasi tegutses kudujatena,kaluritena,

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon,fond 1864,nimistu 2,sü 129.

päeva- ja ehitustöölistena ning teenijatena.[1] Majateenijate arv tõusis kuurordi kasvu tõttu pidevalt. Tõenäoliselt ei viibinud möldrid,kõrtsmikud ja piirivalvurid üldse linnas,vaid olid ainult linlaste nimekirjas.Muidugi viibisid harva linnas madrused,samuti osa päeva- ja ehitustöölistest.

Võrreldes 1834.aastaga suurenes 185o.aastaks linlaste arv vähe, meeste osas isegi langes.Maksuvabade linlaste arv sajandi keskel võrreldes 1816. aastaga on vähe suurenenud.Maksuvabade linlaste tegevusest on antud ülevaade käesoleva peatüki lk. 6o - 62.

Võrreldes VIII revisjoniga toimusid maksukohustuslike linnaelanike seisuste koosseisus mitmed muutused.[2]

1) Linnakodanike hulka tulid üle 7 tsunftikäsitöölist ja 3 kaupmeest; ära läksid 2 linnakodanikku,astudes tsunfti liikmeiks;

2) kaupmeesteks tulid üle 4 tsunftimeistrit; kaupmeeste seisusest läksid üle 3 inimest linnakodanike seisusesse;

3) tsunftikäsitöölisteks said 2 linnakodanikku ja 4 vaba inimest,tsunftidest läksid üle 7 inimest linnakodanikeks,3 käsitöölist said vabadeks inimesteks ja 4 astusid kaupmeeste seisusesse;

4) vabade inimeste hulka tulid 3 tsunftikäsi-

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 2,sü 131.

2. Samas sü 135,lk.28 - 29.

töölist,1 linna talupoeg ja 4 vaestemajas üleskasvanud hoolealust,vabadest inimestest läksid üle tsunftikäsitöölisteks 2 inimest.

Üleminekud ühest seisusest teise näitavad, et linnakodanike,vabade inimeste ja ühe inimese võrra ka kaupmeeste seisused teiste seisuste arvel kasvasid,kuna tsunfti-käsitööliste arv vähenes.Kuna ka väljaspool tsunfte võis käsitööga tegelda,ei olnud huvi tsunftidesse astumiseks kuigi suur.Kuigi linnaelanike arv sajandi keskpaiku märgatavalt tõusis,jääb tsunftikäsitööliste arv peaaegu endiseks.

Võrreldes eelmise revisjoniga ei tekkinud 185o.aastal tsunftikäsitöö erialadel olulisi muutusi. Linna tulnud ja tsunftidesse astunud vabad inimesed valisid õpilaste ja sellidena tööaladeks järgmised elukutsed: arvuliselt esikohal olid rätsepad ja kingsepad,neist märgatavalt vähem oli mütsitegijaid, tislereid,sadulseppi,pagareid,kullasseppi,maalreid ja potisseppi.[1]

Vabad inimesed leidsid rakendamist samadel tööaladel mis varemgi.Mõningal määral tõusis ehitus- ja päevatööliste arv.

1858.a. oli viimane,X revisjon.Selleks ajaks kujunes linnaelanike seisuste vahekord ja arvuline koosseis järgmiseks:

1) Linnakodanikud - üldse 74 perekonda,nende hulgas 29 leske perekonda.[2]

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 2,sü 129.

2. Samas sü 264.

Linnakodanikel olid järgmised elukutsed: valitsejad,agronoomid,laeva kaptenid,möldrid,kaupmehed,kingsepad,sadulsepad,raamatuköitjad,parkalid, rätsepad,mütsitegijad,ärijuhid ja köster.

2) Tsunftikäsitööliste arvus esines sajandi II poolel märgstav tõus,seda eriti õpipoiste ja sellide osas.Revisjonilehtede andmeil tegutsesid Haapsalus 1858.aastal tsunftikäsitöölistena 191 inimest.[1]Kui palju nende hulgas oli meistreid,selle ja õpilasi eraldi,seda loenduslehed täpselt ei näita,kuna alati ei ole märgitud,kellena ühel või teisel ametialal keegi töötas.Tsunftikäsitöö alal endistele lisaks on juurde tulnud plekissepad, vankrite ja toolide valmistajad,märgatavalt on tõusnud rätsepate arv.

3) Vabad inimesed,kokku 171 perekonda,nende hulgas 61 lesknaist lastega,on võrreldes eelmise revisjoniga arvuliselt vähenenud.[2] Vabade inimeste elukutsed on revisjonilehtedel enamikus märkimata. Osalistest märkustest selgub,et lihtinimesed tegutsesid päevatöölistena,majateenijatena ja majahoidjatena,üle poolesaja inimese oli linna magistraadi teenistuses,paljud tegelesid kingsepa- ,rätsepa- ja sepatööga,märgatavalt kasvas voorimeeste arv. Lihtrahva hulgas ei ole enam piirivalvureid,märgatavalt on vähenenud sadamatööliste arv.

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon,fond 1864,nimistu 2,sü 264 - 1.

2. Samas 264 - 3.

4) Kaupmeeste koosseisus olulisi muutusi ei esine.

5) Et linnal oli vähe maad,oli linna talupoegade kogukond väike.Nende käes olid rendi alusel linnale kuuluvad põllud ja karjamaad.Linna talupojad olid linlastele peamised kütte varujad.

Pärast X revisjoni,eriti 186o-ndail aastail tõusis järsult noorte inimeste linna rändamine.See oli esijoones tingitud kuurordi laienemisest sajandi II poolel,mille tõttu vajati eriti majateenijaid ja muid liht- ja oskustöölisi.Seda protsessi mõjutas omakorda maaproletariaadi tekkimine,kellest paljud otsisid tööd linnast.Linna asunud noormehed leidsid tööd pagari-, sadulsepa-, kingsepa-, raamatuköitmise-, tisleri-, maalri-, lihuniku-, püttsepa ja teiste kutsealade õpilastena ja sellidena,noored tüdrukud aga majateenijatena.[1]

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 4o.

P.Jordani andmeil oli käsitööliste arv Haapsalus
1863. - 1865.aastani
järgmine:[1]

Käsitöö nimetus.	1863.a.			1864.a.			1865.a.		
	Meistrid	Sellid	Õpilased	Meistrid	Sellid	Õpilased	Meistrid	Sellid	Õpilased
1.Pagarid	3	3	2	3	3	2	3	3	2
2.Lihunikud	3	1	3	3	1	3	3	1	3
3.Kondiitrid	1	1	o	o	2	o	o	2	o
4.Möldrid	1	1	o	o	6	o	o	6	o
5.Rätsepad	3	2	4	3	6	4	3	6	4
6.Kingsepad	6	4	6	6	4	6	7	4	6
7.Pottsepad	5	1	3	5	1	3	5	1	3
8.Tislerid	3	4	5	3	12	5	4	13	6
9.Vasesepad	1	1	1	1	1	1	1	1	1
1o.Sadula- ja vankri-meistrid	2	o	o	o	2	1	o	2	1
11.Saiategijad	1	o	o	o	1	o	o	1	o
12.Korstnapühkijad	1	1	o	1	o	1	1	1	1
13.Maalrid	3	2	4	3	4	4	3	3	3
14.Värvijad	o	o	o	o	1	o	o	1	o
15.Klaasijad	1	o	o	1	1	o	1	1	o
16. Parkalid	1	1	1	1	1	1	1	1	1
17. Lukksepad	3	2	2	1	2	2	1	2	2
18. Sepad	1	1	1	o	2	o	o	2	o
19. Kellasepad	1	o	o	o	2	o	o	2	o
20. Kulla-ja hõbesepad	2	1	o	2	1	o	2	1	o
21. Raamatukõitjad	2	o	o	o	2	o	o	3	o
	44	26	32	33	55	33	35	57	33

1. P.Jordan,Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland,Erster Band ,Reval, 1867, lk. 81 - 82.

Sellest tabelist näeme,et tsunftimeistrite ja sellide arvus kolme aasta jooksul toimusid suured muutused. Kui 1863.aastal oli 44 meistrit,siis järgmisel aastal oli neid ainult 33,seega vähenes meistrite arv 1/4 võrra; samade aastate jooksul tõusis sellide arv 26 inimeselt 55 inimesele,s.o. rohkem kui kaks korda.

Üldiselt võib märkida meistrite arvu langust, sellide arvu tõusu ja õpilaste arvu püsimist.

Iga lo meistri kohta tuli:

1863.aastal 6 selli ja 7 õpilast,

1864.aastal 16 selli ja lo õpilast,

1865.aastal 16 selli ja 9 õpilast.

Revisjonide andmeil käsitööliste arv XIX sajandi I poolel pidevalt tõusis.Meistrite,sellide ja õpilaste arv revisjonide järgi oli:

VII revisjoni ajal 1816.aastal lo2 käsitöölist.[1]

VIII revisjoni ajal 1834.aastal 156 käsitöölist.[2]

IX revisjoni ajal 185o.aastal 167 käsitöölist.[3]

X revisjoni ajal 1858.aastal 191 käsitöölist.[4]

P.Jordani poolt antud linna magistraadi andmeile põhinevad arvud käsitööliste kohta aastatel 1863 - 1865 on märgatavalt vähemad X revisjoni andmetest,mis toimus 5 aastat varem.Selle aja jooksul käsitööliste arv tegelikult ei langemud,vaid isegi tõusis.

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon,fond 1864,nimistu 1,sü 12.
2. Samas sü 23.
3. Samas nimistu 2,sü 129.
4. Samas nimistu 1,sü 35,nimistu 2,sü 264 - 1.

Võttes aluseks käsitööliste arvu 1865.aastal,saame järgmise võrdlustabeli:

1.Tislerid	23 käsitöölist,	käsitööliste üldarvust	18,4%
2.Kingsepad	17 käsitöölist,	" "	13,6%
3.Rätsepad	13 käsitöölist,	" "	1o,4%
4.Pottsepad	9 käsitöölist,	" "	7,2%
5.Maalrid	9 käsitöölist,	" "	7,2%
6.Pagarid	8 käsitöölist,	" "	6,4%
7.Lihunikud	7 käsitöölist,	" "	5,6%
8.Möldrid	6 käsitöölist,	" "	4,8%
9.Lukksepad	5 käsitöölist,	" "	4,o%
1o.Vasesepad	3 käsitöölist,	" "	2,4%
11.Sadula- ja vankrimeistrid	3 käsitöölist,	" "	2,4%
12.Korstnapühkijad	3 käsitöölist,	" "	2,4%
13.Parkalid	3 käsitöölist,	" "	2,4%
14.Kulla- ja hõbesepad	3 käsitöölist,	" "	2,4%
15.Raamatuköitjad	3 käsitöölist,	" "	2,4%
16.Kondiitrid	2 käsitöölist,	" "	1,6%
17.Klaasijad	2 käsitöölist,	" "	1,6%
18.Sepad	2 käsitöölist,	" "	1,6%
19.Kellassepad	2 käsitöölist,	" "	1,6%
2o.Saiategijad	1 käsitööline,	" "	o,8%
21.Värvijad	1 käsitööline,	" "	o,8%
K o k k u	125 käsitöölist,	käsitööliste üldarvust	loo%

Tabelist näeme,et käsitööliste arv oli kõige suurem neil kutsealadel,mis olid vajalikud linna elanike elutarbeliseks teenindamiseks (pagarid,lihunikud,möldrid, kingsepad,rätsepad) ja suvitajaile mugavate elutingimuste

ettevalmistamiseks (tislerid,maalrid,pottsepad). Sajandi algul oli käsitööliste arv märgatavalt suurem mitmesugustel nahatöötlemise aladel (parkalid, kingsepad,mütsitegijad,sadulsepad).

x x x

XIX sajandi I poolel toimus Eestis kapitalistlike majandussuhete edasine areng.Sel ajal kujunes Haapsalu Venemaa suurte linnade,esijoones Peterburi suvituskohaks.

Kuurordilinna tingimused lõid soodsad tingimused käsitöö arenemiseks linnas.Peamise osa oma sissetulekuist said linlased suvitushooaegadel supelvõõraste teenindamisest.Kevad-suvise supelhooaja ettevalmistamiseks vajati maalreid,tapeedipanijaid, klaasijaid,lukkseppi ja teiste ehitustööde tegijaid. Suvitushooajal oli tarvis majateenijaid,pesupesijaid, pagareid,kondiitreid, lihunikke,kingseppi,rätsepaid ja teisi suvitajate elutarbelise teenindamisega seotud töölisi.

Kõik nimetatud tööd suuremas ulatuses olid hooajalise iseloomuga.Paljud linlased jätkasid vähemas ulatuses tööd ka sügis-talve perioodil,osa linlasi aga siirdus mitmesugustele töödele väljaspool linna.Seetõttu oli talveperioodil linnas suhteliselt vähem elanikke,linn elustus suvitushooaja eel ja ajal.Sügisel ja talvel elati vaikselt ja kokkuhoidlikult suvitushooajal saadud säästudest.

V

Haapsalu linna elanike rahvuslikust päritolust XIX sajandi I poolel.

Rahvuse küsimus Haapsalus tõmbab tähelepanu enesele eriti sellepärast, et väikekodanliku kuurordilinna miljöös ilmnes tugev saksastumise tendents. Põhjusi selleks oli mitu. Haapsalus elas rohkesti aadlikke. Aastal 1800 oli linnas üldse 99 elumaja, neist kuulus aadlikele 28 maja, s.o. rohkem kui 1/4 linnast.[1] Mitmed tuntud rootsi ja eriti saksa aadliperekonnad omasid Haapsalus kinnisvaru, kasutasid neid suvitushooaegadel ise ja üürisid suvitajaile välja. Paljudel vanematel aadlileskedel meeldis Haapsalus alaliselt viibida. Mitmed tuntud balti-saksa ja rootsi aadliperekonnad, nagu von Ungern-Sternbergid, von Stackelbergid, von Stenbockid, Pilar von Pilchaud, von Helvigid, von Bockid, von Rüdigerid, von Maydellid, von Middendorfid, von Rehbinderid, von Knorringid ja teised on Haapsalu vanemaile elanikele hästi tuntud. Aadliperekonnad ja eriti väikelinnas rohkearvuliselt tegevusetult viibivad aadlilesed avaldasid linna elanikkonnale tugevat saksastavat mõju.

---

1. Haapsalu linna plaan aastast 1800. Valmistanud Haapsalu kreisi maamõõtja Guthardt. Jäljend Haapsalu koduloomuuseumis, nr. 3633.

Peale aadlikkude ka mõjukamad linnakodanikud ja tsunftimeistrid olid rahvuselt sakslased või saksastunud eestlased ja rootslased,kes hoidsid linnas juhtivaid kohti eneste käes.Nende mõju tõttu valitses nii ametiasutustes kui ka ärides saksa keel,kõik linna toimikud ja dokumendid on eranditult. saksa keeles,välja arvatud mõned ametlikud venekeelsed riigi keskvalitsuse korraldused.Kunstnik A.Laikmaa iseloomustab Haapsalut järgmiselt:

"Endine Haapsalu oli nagu mõni Saksamaa külake, kelle bürgerid armastasid eeskätt kõnelda saksa keelt. Kuid see saksa keel oli niisama võlts kui olid bürgerid ise võltsid - siitsamast ümberkaudsetest küladest ja saartelt aegamööda linna voolanud talunikud,kes hakkasid end saksteks pidama.Neil ei sobinud enam maakeelt kõnelda,mis oli ainult alamale soole - talunikkudele ja teenijatele.Kes ei suutnud oma elu ajal saksa keelt ära õppida,sellele anti seda armu nagu paganailegi peale surma.Nii võime lõbuga lugeda hiljaaegu alles Haapsalus kõrtsi pidanud hiidlase, kes minu teada kunagi saksa keelt pole osanud,hauamärgilt:" Ich habe dem Herrn gedient,darum hat er mich zu sich gerufen." (Mina olen Issandat /õigem oleks olnud härrat/ teeninud,sellepärast on ta mind oma juurde kutsunud.)

Saksa keel kipitas igaühel nii südame peal,et kui ta sellest ka ainsama sõna tundis,igal puhul pidi seda turule tooma.Nii astub rätsep ühte kauplusse" Kun daah." "Womit kann ich sie bedienen?" "Enam

ei mõista," ütleb nüüd rätsep eesti keeles.Ja oli kord üks isa,kes ahastas mulle oma pojast."Kuule, sa,Laipmann, ma olen talle hõbeuuri tasku ostnud, aga temast saksa ei saa." Uuri kandsid nimelt sel ajal eranditult saksad."[1]

XIX sajandi algul oli Haapsalus aadlike isiklike teenijatena 62 eesti ja mõned vene rahvusest pärisorjad.[2] Pärast talupoegade vabastamist 1816.aastal jäid mõned neist teenijateks endiste peremeeste juurde,osa sai linna vabadeks inimesteks, kõige rohkem siirdus linna talupoegade kogukonda või pöördusid tagasi kodukülladesse.

Ligilähedalt poole linna elanikest moodustasid vabad linlased,lihtrahvas.[3] 1816 - 1865. aastani väljastpoolt Haapsalusse sisserännanud ca 12oo inimesest on arvatud lihtrahva hulka üle 8oo inimese.Lihtrahvas olid eestlased,osalt ka rootslased ning mõned venelased.Linna siirdunud vabade inimeste eesti- või rootsipärased nimed on mõne aasta pärast saksastunud,seda eriti lastel.

Hiiumaalt linna siirdunud Laasi Mihkel naise Madliga nimetas ennast linnas Michel Damfiks. Linna tulekul oli neil tütar Liso,linnas sündinud tütar sai nimeks Marie-Elisabeth.Orjaku mõisast linna rännanud Tõnnis Tuulik naise Marriga võttis

---

1. Haapsalu suvitushooaja pildialmanak,Haapsalu, 1933,lk.2 - 6.
2. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 15.
3. Samas sü 14.

uueks nimeks Tulman ja nende laste nimed olid: Emilie-Theophile,Friedrich-Magnus.

1855.a. tuli Ungru mõisast linna Karl Mäggi, revisjonilehel nimetas end aga Carell Bergiks,samuti uue nime võttis Hans Masing,nimetades end Hans Weimanniks; Maddis Kalikust saab Matthias Reinberg.Peter Tisler Hiiumaalt ostis enesele 600 rubla eest uueks perekonnanimeks - Espenberg.[1] Taolised nimede muutmised saksapärasteks olid üldiseks nähtuseks.

Siit tulenes,et linna sisserännanud inimestel olid nimeks: Andrus,Maddis,Mihkel,Lisa,Marri, Kadri jne., linnas nimetati neid varsti: Andreas , Matthias,Michel,Elisabeth,Maria,Catherina jne. Paljude lihtrahva hulka kuuluvate linna elanikkude kohta on revisjonilehtedel märkused,et nad olid vabaks lastud,seega kuulusid varem pärisorjade hulka.Nii vabastati voorimees Carl Magnus Holberg 1813.aastal,vaba linlane Carl Bachmann 1814.aastal. Väeülem major von Bazenhof vabastas G.Job.Eilmanni. Viimase ema oli Krõõt,naise nimi aga oli Anna-Maria.

1811.aastal vabastatud Pritsu Jahni naine oli Liso, tütre nimeks aga Trude-Lisa.Vabaks lastud Andreas Schönbergil oli naine Marri ja 1810.aastal sündinud tütar Lena,pärast vabastamist ja linna elama asumist anti nooremale tütrele nimeks Marie-Louise.

---

1. E.Kaarneeme andmed.

Linlaste juures pärast pärisorjuse kaotamist perekonnanimedes muutusi ei toimunud,seega mingit erilist nimede panemist ei esinenud,kuna neil perekonnanimed juba olid.Enamikul lihtlinlastel olid perekonnanimeks isanimi + sohn (-son) või ka -sen. Nii oli 1816.aastal vabade inimeste lo9 perekonnast 57 perekonnal nimedeks: Gustavsohn,Ericksohn,Jaaksohn,Adoson,Andrusson,Heinsen,Mathiesen jne.[1]

1834.aastal 169 vabast perekonnast omasid -sohni (-son) lõpulisi perekonnanimesid 71, ja -sen lõpulisi 11 perekonda.[2]

Perekonnanimed,mille lõpud on -son või -sen,viitavad skandinaavia päritolule.Seega olid tõenäoliselt paljud sisserännanud linlased kas rootslased või oli lihtlinlaste perekonnanimede kujunemine Haapsalus ka eestlaste juures rootsipärane.

Kõik eestipärased perekonnanimed,mis olid linna sisserännanud elanikel - Veski,Niit,Kütt, Leht jne. - on saksastunud,erakordse erandi moodustas Mihkel Ustallo,kes säilitas püsivalt oma perekonnanime läbi mitme revisjoni.

XIX sajandi algul esines nii täiskasvanute kui ka laste juures rohkesti eestipäraseid eesnimesid - Jürry,Jahn,Tõnno,Els,Trina,Kersti jne., järglaste nimed on juba enamikus - Johann-Friedrich,

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon,fond 1864,nimistu 1,sü 14.
2. Samas sü 24.

Anna-Cafherina jne., erandi moodustasid biljuti linna siirdunud lihtinimesed,kus esinesid endiselt eesnimedena - Liso,Edo,Jaan,Jürry,Matz,Leno,Marri, Ingel,Mare ja teised.Palju raskem on rahvust kindlaks määrata tsunftimeistrite juures.Kõikide meistrite nimed sajandi algul olid saksapärased - kingsepp-meister J.Fr.Mirsalis,sadulseppmeister J.G.Witten-berg,potissepp-meister Ch.J.Preiss,lukksepp-meister J.G.Lambion,rätsepmeister B.J.Lungard,tislermeister A.J.Prignitz jne.[1] Nimede järgi otsustades võisid olla eestlased või rootslased mölder H.Hermannsohn ja vaseseppmeister W.Petersohn.Sajandi järgnevatel aastakümnetel võime leida tsunftimeistrite hulgast rohkem nimesid,mis viitavad nende eesti või rootsi päritolule - mölder Matzsohn,lihunikmeister Johann-sohn,kingseppmeister Johansohn; sajandi keskel oli eestlastest või rootslastest tsunftimeistreid kümme-kond - juurde tulid maalermeister Petersohn,parkal-meister Martensen,tislermeister Juhansohn ja teised.[2]

Sellide ja õpilaste nimed olid suures enamuses kogu käsitletava perioodi kestel eestipärased.Eesti rahvusest tsunftimeistriteks saamine oli ilmselt raske ja kui keegi nii kaugele jõudis,siis ta tava-liselt assimileerus saksastunud linna patritsiaadi hulgas ja muutus kadakasaksaks.Tsunftides olid juhti-vad positsioonid saksa rahvusest meistrite käes,kes

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 12.

2. Samas sü 23,35,4o.

olid ühtlasi linna juhtivad kodanikud.Seetõttu peeti tsunftides ranget seisuslikku arvestust.Poole sajandi jooksul toimus tsunftimeistrite hulgas suhteliselt vähe muutusi,esinevad enam.vähem ühed ja samad nimed.

Tsunftid,eriti tsunftimeistrid olid peamised konservatiivsuse ja saksikluse kantsid,kes püüdsid säilitada oma privileege ja pidurdasid käsitöö vaba arenemist.

Kaupmeeste seisusse kuuluvaid perekondi oli Haapsalus XIX sajandi algul 9, sajandi keskel 11.[1] Kaupmehed olid kõik saksapäraste nimedega,mistõttu ei ole võimalik otsustada,kui palju oli nende hulgas eestlasi.Kaupmeeste koosseis muutus pidevalt,püsivamateks kaupmeesteks olid põlised Haapsalu bürgerid - Jenckenid,Kimmelid,Buttnerid,Bergid ja Matveyd. Haapsalus tegutsesid pikemat või lühemat aega mitmed vene kaupmehed - Voronoffid.Feodotoffid,Ušanoffid, kuid nad ei kuulumud kaupmeeste seisusesse.Linnakodanike seisus muutus poole sajandi jooksul märgatavalt,kusjuures eestlaste ja rootslaste arv ja osa pidevalt tõusis.[2] 1816.aasta revisjoninimistuis registreeritud 43 linnakodaniku perekonnast nimede järgi otsustades võib arvata eestlasteks või rootslasteks 8 perekonda - möldreid R.Retti,G.Jürgensi, H.Tõnnisohni,J.Hennemanni,sepp J.Reinut,1814.aastal

---

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 13,34.
2. Samas, sü 11,17,28,39.

vabaks lastud Jürry Fennertit ,kaupmees A.Martensohni ja 1815.aastal vabaks lastud disponenti M.Bergmanni.

1834.aastal oli linnakodanike perekondi 64,nende hulgas tõenäoliselt eestlasi (rootslasi) 13 perekonda, poolakaid 3 ja venelasi 1 perekond,kõik teised on kas saksa- või rootsipärased nimed.

1858.aastal oli linnakodanike seisuse arvele võetud 74 perekonda.Tähelepanu köidab asjaolu,et 29 perekonnal olid perekonnapeadeks lesknaised,kusjuures linnakodanike seisusesse kuulus 81 meest ja 126 naist. Otsustades peamiselt eesnimede Maddis,Tõnnis jne. järgi, olid 74 perekonnast 1858.aastal 22 perekonda eestlased.Linnakodanike hulka kuulusid X revisjoni ajal ka kaks vene rahvusest perekonda. - Jussevid ja Saveljevid.

Linnakodanike seisus kasvas järsult pärast 186o. aastat: 5 aasta jooksul võeti linnakodanike hulka linna sisserännanud 24 perekonda,peale selle 3 perekonda vabadest linlastest,kes nimede järgi otsustades kuulusid enamikus kas eestlaste või osalt rootslaste hulka.Juurde tulid mitmed perekonnad kaugetest linnadest - Peterburist,Kalugast,Kownost,Mitavist ja Kronstadtist,igast üks perekond.Rahvuselt olid kaks perekonda venelased (Wjašemski,Beljajev), teiste perekondade rahvust nimede järgi (Burvid,Willström, Kattelmann) on raskem kindlaks määrata,tõenäoliselt oli üks rootsi ja kaks juudi perekonda.

Linnakodanike laste eesnimed olid peaaegu eranditult saksapärased - Ludvig-Fromhold,Carl-Gustav, Johann-Gottlieb,Dorothea-Elisabeth,Sophie-Charlotte, Wilhelmine-Beatrice jne.Üldiseks nähtuseks olid kaksikeesnimed,ainult üksikutel juhtudel vanemate inimeste juures tuli ette üks eesnimi.Tihti esines ka kolm eesnime- Louise-Henriette-Amalie,Adelheid-Renate-Catherine jne.Nii perekonna- kui ka eesnimede muutused linnakodanike juures näitavad,et linna sisserännanud elanikud,võttes omaks saksapärased nimed,hakkasid endid pidama sakslasteks,muutusid kadakasaksteks.

Suhteliselt väikese linna kohta oli ametnikke ja mitmesuguseid teenistujaid,töölisi ning maksudest vabastatud hoolealuseid koos oma perekondadega õige suur arv - sajandi algul kokku 119, sajandi keskel 154 inimest.[1] Kreisi ja linna juhtivatel ametikohtadel olid eranditult sakslased või saksastunud eestlased.Ka raehärrad ja magistraadi sekretärid olid eranditult saksa nimedega.Kreisi kohtunikud,tolliülemad,postmeistrid ja riigi rentei ülemad väheste eranditega olid aadlikud.185o.aastal oli kreisikohtunikuks H.von Wartmann,postmeistriks kolleegiumi assessor von Kettler,riigirentei ülemaks kolleegiumi sekretär Th.Glockener,tolliülemaks kolleegiumi assessor M.Lohmann.Põliseks pastorite perekonnaks

1. RAKA,Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon, fond 1864,nimistu 1,sü 16,lk.213 - 215 ja nimistu 2,sü 178, 616 - 652.

olid Hoerschelmannid.

Väiksemate ametnikkude hulgas tolliametis, renteis ja ka postiametis olid mitmed eestlased,linna lihttöölised olid eranditult kas eestlased või roots-lased.

Haapsalus tegutsesid alaliselt kaks arsti, kreisi- ja linnaarst,hiljem ka kolm arsti.Sajandi algul olid arstideks dr.J.F.Schuchardt,dr.J.G.Bross-mann,hiljem riiginõunik dr. C.A.Hunnius,tema poeg dr.K.Hunnius ja dr.L.Dehio.Tähtsateks linnakodanikeks olid ka apteekerid,peaaegu pool sajandit tegutses Haapsalus apteekrina Fr.H.Brasche,hiljem C.L.Berg-feldt.

XIX sajandi I poolel töötasid Haapsalus õpeta-jatena Joh.Govinius,G.A.Jänischen,H.E.Preissing, J.H.Schulz,A.H.Neus,C.F.W Russwurm,J.Prost,M.von Semeka,Ch.Berg ja ainsa eestlasena üheklassilises elementaarkoolis Joh.Petersohn.Nimetatud kool asu-tati 1839.aastal eesti soost lastele ja töötas anne-tuste varal.Kõigis teistes sel ajal töötavais kooli-des,mis enam või vähem finantseeriti riigi poolt,oli õppekeeleks saksa keel ja õpetajadki olid saksłased või saksastunud eestlased. Seetõttu oli kool Haap-salus peamiselt eesti väikekodanluse ümberrahvustamise vahendiks.

Käsitletava perioodi kestel elasid Haapsalus pikemat või lühemat aega mitmed silmapaistvad õpet-

lased ja haridustegelased.Nende hulgas tuleb kõigepealt märkida saksa-rootsi soost soome-ugri keelte uurijat,etnograafi ja loodusteadlast akadeemik Johann Ferdinand Wiedemanni,kes sündis Haapsalus 18o5.aastal kohtuvoogti pojana.Peale eesti keele alalt kirjutatud suuremate tööde "Ehstnisch - deutsches Wörterbuch" ja "Grammatik d. Ehstnischen Sprache" kirjutas ta uurimuse etnograafia alalt "Aus dem inneren u. äusseren Leben der Ehsten" ja taimegeograafilise teose "Beschreibung d. phanerogranischen Gewächse Esth-, Liv-, u.Curlands".

J.Wiedemanni sünnimaja seinal on tänapäeval mälestustahvel,silmapaistva teadlase auks on üks Haapsalu tänavaid nimetatud Wiedemanni tänavaks.

Kakskümmend aastat töötas Haapsalus kreiskooli inspektorina balti-saksa soost eesti esimesi folkloriste, kooli- ja kirjamees Aleksander Heinrich Neus. Hoolsa tööga suutis A.H.Neus kreiskooli tõsta heale tasemele.Neusi silmapaistvaks tööks oli tema tegevus rahvaluule kogumise ja tõlkimise alal.Eesti folkloori alal andis ta välja 3-andelise rahvalaulude kogu "Ehstnische Volkslieder.Urschrift und Übersetzung". A.H.Neus oli "Eestimaa Kirjandusliku Seltsi" asutajaid.A.H.Neus lahkus kreiskooli inspektori töökohalt nägemisvõime kahanemise tagajärjel,tema töö jätkajaks sai balti-saksa soost folklorist,etnograaf ja ajaloolane Carl Friedrich Wilhelm Russwurm.Haapsalus

töötades kogus C.F.W.Russwurm hulga folkloristlikku materjali eestlaste ja rannarootslaste hulgas,millest ta suurema osa trükis avaldas.C.F.W.Russwurmi tähtsamaks teoseks oli "Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö", mis annab ülevaate eesti rootslaste ajaloost ja tolleaegsest elust.Ajaloolise sisuga väiksemaid töid andis C.Russwurm välja terve rea, nende hulgas "Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart".

Mitu aastakümmet tegutses Haapsalus Carl Abraham Hunnius,Haapsalu tervismuda teaduslik uurija.C.Hunnius on peale arstiteaduslike tööde avaldanud Haapsalu populariseerimiseks mitmed Haapsalu ajalugu käsitlevad teosed,mis annavad hea kokkuvõtte väga laialipillatud uurimismaterjalidest.

Haapsalus elas tuntud saksa-rootsi kirjanik ja maailmarändur Nikolai krahv Rehbinder ja silmapaistev polaaruurija Eduard parun von Toll.Sajandi II poolel viibis Haapsalus kuulus vene helilooja Peeter Tšaikovski,kelle auks üks linna tänavaid kannab helilooja nime.

x x x

Haapsalu elanike rahvuslike päritolu kohta XIX sajandi I poolel ei ole täpseid andmeid, kuna sel[illegible] ajal rahvaloendusi ei korraldatud. Revisjoninimistud võimaldavad rahvuslikku kuuluvust

määratleda ainult nimede alusel.Viimased aga muutusid ruttu,seoses sellega unustati ka endine rahvuslik päritolu.

Sajandi algul oli saksa soost linnakodanike arv eesti ja rootsi soost elanike arvuga võrreldes suhteliselt suur,üle poole linlastest olid rahvuselt saksalased.Järgnevate aastakümnete jooksul, eriti 2o-ndaist aastaist alates hakkasid suuremal määral linna sisse rändama eesti ja rootsi rahvusest elanikud,mistõttu linlaste arv tõusis ning äärelinnas ehitati rohkesti uusi maju.Paljud sisserändajad linna saksa soost patritsiaadi mõjul saksastusid ja unustasid oma endise rahvusliku päritolu.Sakslaste arv,mis sajandi algul ulatus mõnesaja inimeseni,kasvas saksa soost sisserändajate arvel vähe,küll tõusis nende arv saksastunud linlaste arvel .Saksastumisele aitasid kaasa kõik linna asutused ja organisatsioonid - linna magistraat,kirik,koolid,tsunftid,kus juhtivad kohad olid sakslaste või saksastunud eestlaste käes.Ka kauplustes ja teistes linna asutustes valitses saksa keel ja saksa meel.

Sajandi keskpaigaks eestlaste arv linnas tõusis,ületades saksa soost linlaste arvu rohkem kui kahekordselt.Eestlased kuulusid peamiselt vabade linlaste ja osalt linnakodanike ning tsunftisellide ning -õpilaste seisusesse.Endiselt

hoidsid oma käes linna magistraadis ja tsunftides juhtivaid positsioone sakslased või saksastunud sisserändajad.

Üldiselt oli Haapsalus eesti soost linlaste suur ülekaal,linnas valitseva saksa keele ja kommete tõttu omas linn aga saksa väikekodanliku provintsilinnakese iseloomu,kus toimus linna sisserändajate pidev saksastumine.

VI .

Haapsalu linna asustuse laienemine XIX sajandi I poolel

Käesoleva autoril kasutada olevaist Haapsalu plaanidest on vanimaks Haapsalu lossi ja linna skeem 1683.aastast,mis on valmistatud rootsi maamõõtja - sõjaväelase Samuel Wachelbergi poolt.[1] Haapsalu linna suurimaks ehituseks ja silmapaistvaks ajalooliseks mälestusmärgiks on XIII sajandil rajatud Saare-Lääne piiskoppide loss-kindlus.Lossivaremed on tänapäevani suhteliselt hästi säilinud ja annavad küllalt hea ettekujutuse hiiglaslikust tööst,mille teostasid kauges minevikus eestlased saksa meistrite juhtimisel ja sundijate piitsa all võõraste vallutajate huvides ja käsul.

Loss asub linna majadest ümbritsetuna umbes 350 meetri kaugusel merekaldast.Lossi välist kogupilti varjavad praegu puud ja vastu müüri ehitatud majad.

---

1. Vaata lisa nr.7.

Lossi ehitamine oli paljude aastakümnete kestel talurahvale rängaks orjuseks.Tohutu oli pae- ja raudkivivirnade,liivahunnikute ja metsamaterjalide hulk,mida veeti kohale härgadega ja hobustega.Paekivi materjali saadi Ungru ja Kiltsi murdudest, raudkive koguti merekaldalt ja põldudelt,telliseid põletati kohapeal; peenemate ehitusdetailide jaoks vajalikke kivimeid veeti laevadel Saaremaalt.Kõik külad,ka kõige kaugemad,pidid andma teolisi.Tuhandete talupoegade ja kalurite tugevad töömehekäed tahusid kive ja palke,segasid mörti,kandsid tohutuid raskusi üles tellingutele ja panid nad paigale.

Nii tekkis ja kasvas Haapsalu loss,üks võimsamaid ja suuremaid keskaegseid losse Eestis.

Täielikult purunenud siseehituste varemetest on praegu raske saada kujutlust tema algupärast.Juurdelisatud XVII sajandist pärinevast plaanist näeme,et loss koosnes kolmest kaitsevööndist,nimelt: 1) nn. väikesest linnusest A, 2) selle juurde kuuluvast väikesest eeslinnusest B ja 3) nn. suurest linnusest C. Liivi sõja ajal ehitati veel eriline kaitseliin lossi siseõues D.[1]

Lossi tuumikuks oli väikene linnus (Castrum majus).See on lossi vanimaks osaks,ta

---

1. Vaata lisa nr. 8.

valmis üldjoontes 1279.aastaks.Väikene linnus oli määratud piiskopi ja toomkapiitli ning rohkearvulise vaimulikkonna ühiselamuks.Tema tähtsamaks osaks oli lõunatiival asuv piiskoplik peakirik. Väikese linnuse idapoolset külge (sissekäiku) kaitses väike eeslinnus.Viimast piiras läänest ja lõunast suur eeslinnus (suur linnus castrum minus), mis koosnes algul muldvallist ja puuseinast (tõenäoliselt oli kasutatud muistsete eestlaste linnust). Aastal 1383 põletati see feodaalide omavaheliste tülide puhul maha ja asendati uue,tugeva, kõrge ja tornidega varustatud praeguseni säilinud kivimüüriga.XVI sajandil pikendati suure linnuse müüre nii,et lossi peahoone oli ka ida poolt tugevasti kaitstud.

XVI sajandil oli Haapsalu loss oma võimsuse tipul.Sel ajal oli ta suuremaid ja tugevamaid losse ja ühtlasi sakslaste tähtsamaid võimupositsioone Eestis.

Lossi paljudest siseehitustest on praeguseks säilinud ainult kaks ajaloolist ehitust peale paljude võlvistikkude,salakäikude ja keldrite: lossikirik (toomkirik) ja toomkiriku kellatorn (ka endine vahitorn).

Lossikirik asub piiskopilossi lõunapoolsel äärel.Kolmevõlviline ehitus on 47 meetrit pikk, 17 meetrit lai ja 15 meetrit kõrge.Oma puhtajooneliste kõrgete võlvidega omab kirik kaunist kuju.

Aastal 1889 ehitati kirik ümber.Varem oli kiriku põrand kaetud piiskoppide ja rüütlite hauakividega, mis nüüd on suuremas osas hävinenud.

Lossikiriku kellatorn on kahe meetri paksuste müüridega võimas 38 meetri kõrgune ehitus.Kivist keerdtreppide kaudu on võimalik praegugi pääseda endiste kirikukellade ruumi,kus neljast aknast avaneb kaunis ja avar vaade linnale ja Haapsalu ümbruskonnale.

XIX sajandi algul oli Haapsalu väike linnake[1]. Linna asustatud ala piirnes lossi kirde-, põhja- ja läänepoolse vahetu ümbrusega,ehitused asusid lahe kaldaist üsna kaugel (kuni 3o - 4o meetrit).Aastal 18oo oli linnas 119 ehituskrunti,peale selle turuplats ja piiskopilossi varemed.Hoonestatud oli 114 krunti,5 ehitusplatsil puudusid hooned.Elumaju oli linnas 99.Üldse oli linnas 31 kivimaja,teised olid väiksemad või suuremad puumajad.

Kroonule,linnale ja kirikule kuulusid 2 haiglat,koolimaja,salong,2 kirikut,kaks kroonumagasini,tollimaja,raekoda,kohtumaja,linna vahimaja ja kaalumaja.Linnas kuulusid 28 maja aadlikele, 22 maja linnakodanikele,28 maja tsunftimeistritele, 5 maja kroonule,7 maja linnale,6 maja kirikuile, 9 maja ametnikele,5 maja kaupmeestele ja 1 maja linna karjusele Andrusele.Mitmeid maju omasid

---

1. Vaata lisa nr.9.

linnas: aadlik Ungern-Sternberg (6 maja),von Nichaloff (4 maja),von Stenbock (3 maja); linnakodanikest raehärra Prignitz (4 maja),raehärra Wachmuth (3 maja); tsunftimeistritest sadulsepp Hennens (2 maja),kingsepp Tanton (2 maja),müürsepp Hain (3 maja), tisler Hennemann (2 maja) ja kaupmeestest Voronoff (3 maja).

Haapsalus oli sel ajal 3 trahterit ja 1 kõrts.Linna asustatud territoorium lõppes lõunas Aki kõrtsiga,krahvide de la Gardiede pargiga ja Tori kõrtsiga.Nimetatud kõrtsid asusid juba väljaspool linna.

Haapsalule oli selleks ajaks kujunenud juba kolm eeslinna - Kastinina,Holmipealne ja Koppel. Eeslinnade tekkimise kohta kirjutab dr.Hunnius:

"Kui Uugla mõisa omanik rittmeister von Knorring korduvate tülide tõttu oma talupoegadega Vööla ja Väike-Hara talupoegadele kohad üles ütles (1773 - 1775) ja pea seejärele 1782. ka Kulanis uus karjamõis juurde rajati,rändasid neli kuni viis talupoega,kes oma kohad pidid maha jätma,Haapsalu holmidele.Hiljem liitusid nendega veel mõned teised talupojad.Nad tegid lageda ja vähe viljaka pinnase viljakandvaks ja toitsid end seal ausalt ja kokkuhoidlikult kaluritena ja päevatöölistena. Ka teistesse eeslinnadesse,sealhulgas Koplisse, rändasid üksikud rootslased.Kuna 1785.aastal oli kohal juba 22 rootsi sisserändajat,pidas praost

Carlblom neile jumalateenistusi rootsi keeles; nüüd see enam ei toimu,kuna kõik eesti keelt räägivad.Üldse on vee 5 perekonda,kes ainult rootsi keelt räägivad." [1]

Haapsalu eeslinnadest oli kõige rohkem asustatud Kastinina,kus XIX sajandi algul oli 26 puumaja ja 2 tuulikut.Majaomanikkude nimed Posti Ado, Kreisi Ingell,Ericko Andrus jne. näitavad nende eesti või rootsi päritolu.Holmid (saared) olid väga vähe asustatud,neid kasutati karjamaadena. Seda näitavad holmide nimed: Vasika holm,Bürgermeistri holm (linnapea karjamaa),Hobukopli holm. Vähesel määral oli asustatud Pikk holm (praegu nimetatud Suur holm).Pikal holmil asusid 2 kivi-ehitust - landrat von Stenbocki kivist tuuleveski ja raehärra Wachmuthi viljaait.Holmil olid juba mõned krundid eraldatud ja seal asusid 9 väikest puumaja ja 2 väikest tuulikut.

Mõned krundid olid tekkinud ka kolmandasse Haapsalu eeslinna - Koplisse.Aastal 18oo leidus seal 8 väikest puumaja.

Järgnevatel aastakümnetel toimus linna asustuse laienemine võrdlemisi aeglaselt,seda peamiselt eeslinnade arvel.Haapsalu magistraadi andmed linna saraskonna ja kruntide mõõtmise kohta

---

1. Dr.Hunnius' Badeführer,II Theil,Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859,Riga,1865, lk. 57 - 58.

1848.aastal Järvamaa kreisimaamõõtja J.Schmidti poolt ning Eestimaa kubermangu maamõõtja G.Storchi valmistatud plaan selle juurde võimaldavad saada pildi tolleaegsest linna territooriumist ja asustusest.[1]

"Kreisilinna Haapsalu pindala kontrollarvestus kõigi selle juurde kuuluvate maadega.

Üldine ülevaade.

Kreisilinna Haapsalu saraskond koos kõigi selle juurde kuuluvate saartega on pindalalt 69o dessatini.Põhja poolt on linna saraskond piiratud Läänemere lahega,mis on ümbritsetud Vormsi saare, Noarootsi poolsaare ja maismaa kaldaga.Laevad,mis sügavuselt mitte üle 6 ja 9 jala ei liigu,võivad lahes lihtsa maandumissilla juures väju leida.

Linna saraskond ulatub kiilutaoliselt mandrisse.Ida poolt on see piiratud eravaldusse kuuluva Uuemõisa maadega ja väga vanal ajal kaevatud kuivenduskanaliga,millel praegu asub vesiveski.

Lääne poolt on linna saraskond märgitud 11 piirikivi ja ühe piirikupitsaga,alates mere kaldalt kuni ühendusteeni,mis kulgeb Lihula alevisse, mis teda eravaldusse kuuluva Kiltsi mõisamaadest eraldab; siis piki teed kuni sillani,mis asub algul nimetatud kanalil,mille juures linna saras-

---

1. Vaata lisa nr. 10.

konna kaugeim ots Kiltsi ja Uuemõisa maadega kokku puutub." [1] Sel ajal oli osa linnale kuuluvast maa-alast kasutamisel põllumaana,robkesti maad oli karja- ja heinamaaks ning umbes 74 dessatini võrdlemisi nóore,keskmiselt umbes 3o aastat vana männimetsa all.

Haapsalu linnal nn. majoraatmõisat ei olnud.A.Hupel märgib,et linnal kasutatavad maad on väikesed ja need koosnevad: 1) Hobukoplist lossi taga. 2) pastoraadi maadest,mis olid kasutada antud linnale, 3) raehärra Rambachi põldudest, 4) pikast metsastunud maaribast piki Lihula maanteed,mis oli linlaste karjamaaks ja kust hangiti kütet.[2]

Et Haapsalu linn oma maavalduste poolest võrdlemisi vaene oli,on seletatav tema kaugema ajaloolise minevikuga.Haapsalu oli mitu sajandit piiskoppide võimu all,kellele kuulusid pärusvaldustena (lauamõisatena) rida mõisaid ja külasid. Piiskoppidele kuulunud mõisate pärijaks luges ennast hiljem kirik.Seetõttu kuulusid XIX sajandil kirikule kolm suurt küla - Ahli ,Soosal ja Danska,kokku 7o4 dessatini,linnale aga ei kuulunud ühtegi maavaldust väljaspool linna üldist saraskonda.

Kuigi Haapsalu linnale kuulus ca 7oo dessa-

---

1. Vaata lisa nr.10.
2. A.W.Hupel,Topographische Nachrichten von Lief- jnd Ehstland,Dritter Band,1782,lk.556

tini maad,ei olnud see tegelikult kogu ulatuses linlaste kasutada,vaid kuulus Uuemõisa,Kiltsi, Valgevälja ja Vääsna mõisamaade juurde.Käesoleva autoril ei olnud võimalust selgitada,millised lepingulised vahekorrad maa suhtes olid eespool nimetatud mõisnike ja linna magistraadi vahel.Haapsalu elanikud,kelle mälestused oma vanemate kaudu ulatuvad möödunud sajandi keskele,räägivad,et neid maid,mis dokumentide ja plaanide järgi kuulusid linnale,ei peetud linna maaks,vaid eespool nimetatud mõisate maadeks.Hiljem kruntide väljaandmisel realiseerisid seda sageli mõisad,mitte linn.

1848.aastal oli Haapsalu linn oma ehituste, hoovide,aedade,tänavate ja väljakutega pindalalt 24 dessatini 2018 ruutsülda.[1]

---

1. RAKA,Haapsalu magistraat,fond 992,nimistu 1, sü. 323,lk.8 - 9.

Haapsalu linn 1848.aastal.

Uldse linnas 122 krunti.	Ehitused ja hoovid		Puuvilja ja aedvilja aiad		Rohuplatsid		Tänavad. Linna väljakud. Sillutamata.				Kokku	
	Pindala		Pindala		Pindala		Pindala		Pindala		Pindala	
	des.	sülda^2	des.	sülda^2	des.	sülda^2	des.	sülda^2	des.	sülda^2	des.	sülda^2
1. Linnakrundid												
a) maksuvabad	1	251	-	1916	-	6o	-	-	-	-	1	2227
b) kruntmaksu eest linlaste kasutada	-	2219	1	236	-	-	-	-	-	-	2	55
2. Erakrundid, mis kuulusid linnakodanikele ja teistele eraisikutele	4	1126 3/4	8	1259 1/2	-	-	-	-	-	-	12	2356
3. Uulitsad ja linna väljakud	-	-	-	-	-	-	2	21o3	5	47	7	215o
K o k k u	6	1196 3/4	1o	1o11 1/2	-	6o	2	21o3	5	47	24	2o18

Linna kruntidest kuulus eravaldajaile 85 krunti, linnale 37,neist 18 krunti olid linlastele kruntmaksu eest välja antud.1848.aastal kuulus juba linna koosseisu Kastinina (Kaiserort),kus oli 14 linnakrunti ja lo erakrunti,linna osas oli 37 puumaja ja üks kivimaja. Haapsalu linnale ajaloolise tähtsusega asutusena ehitati 1825.aastal Kastinina tippu esimene mudaravila.Holmideloli asustus poole sajandi jooksul võrdlemisi vähe kasvanud,seal asusid nüüd 15 puumaja ja 3 kivimaja. Kiiresti laienes Kopli eeslinn. 5o aasta jooksul majade arv kahekordistus.Kui sajandi algul oli seal 8 majakest, siis asus 1848.aastal seal juba 17 maja.

Sajandi keskpaigaks tekkisid uute eeslinnadena juurde Loevälja ja Kirikuaia-pealne,esimesel asus 5 ja teisel 11 väikest puumaja.

Aastal 183o kerkib krahvide de la Gardiede parki Haapsalu üks suurimaid ehitusi - krahvide suvitusloss, mille juurde kuulusid 3 kivist kõrvalehitust.Loss oli sajandi II poolel vene tsaaride ja kõrgaadli tuntumaid peatuspaiku Haapsalus.

Ajavahemikul 1848-186o kasvab Haapsalu linna ja ta eeslinnade asustus eriti kiiresti[1].Kuni sajandi keskpaigani oli Väike-Viigi kaldapiirkond asustamata, sajandi teisel poolel jagatakse Viigi kallas kruntidesse ja hoonestatakse.Mitmed uued hooned ehitatakse Tagalahe rannale,sealhulgas 1845.a. dr.Hunniuse poolt linna II mudaravila.Nende hoonete ehitamisega laieneb südalinn märgatavalt lahe suunas.186o.aastaks jõuab Kastinina asustus lõpule.Kogu poolsaar on jagatud kruntidesse

1.Vaata lisa nr.12.

ja peaaegu kõik krundid on hoonestatud.Kümne aasta jooksul ehitati Kastininal 2o uut maja,selle hulgas 3 kivimaja.Kui Kastininal kümmekond aastat tagasi oli ainult üks tänav,mille ääres asusid ebakorrapäraselt majakesed, siis 186o.a. on Kastininal täiesti linnalik ilme mitme tänava ja nüüd juba enam-vähem korrapärase hoonestusega. Endised poolesaarele omapärased tuulikud on kadunud.Apteeker Bergfeldti poolt 1856.aastal teostatud suurte ümberehituste tõttu on I mudaravila märgatavalt laienenud.Endine raviasutus mõningate hilisemate juurdeehitustega on praegu alles ja tõendab selle aja kohta avara ja moodsa supelasutuse olemasolu.

Kastinina peamised asustajad olid meile tuntud nimede järgi otsustades eestlased ja rootslased.Kastininal kruntide valdajate hulgas oli ka aadlikke ja põliseid linnakodanikke: dr.Hunnius,apteeker Bergfeldt,raehärra Schengbusch,von Medell jt. XIX sajandi II poolel toimus Haapsalu holmide kiire asustamine.Kui sajandi I poolel holmid olid üksteisest lahus asuvad saarekesed,siis sajandi II poolel on nad muutunud poolsaarteks.See toimus holmidevaheliste madalate kohtade täitmise teel, kümmekonna aasta jooksul ühendati holmid maismaa teedega.Endiste paljude holmide asemel kujunesid kaks peamist holmi - Suur holm ja Uue-sadama holm.Nende kõrval aszsid mitmed väikesed holmid (saarekesed).Tagalahel madala vee tõttu viidi endine sadam üle Eeslahele,endise Pika holmi tippu.Poolsaart hakati sellest ajast nimetama Uue-sadama holmiks.

Need olulised muutused olid seotud holmide intensiivse asustamisega.Endiste bürgermeistrite ja raehärrade karjamaad jagati kruntidesse.186o.aastal on holmidel

kokku 28 krunti,millel asusid 44 puumaja ja 4 kivimaja Suurema osa Uue-sadama holmist omandab kaupmees Vold.Mayer Tallinnast.Sadamasse ehitab ta suure kivist laohoone.Teisteks Uue-Sadama holmi suurte erakruntide omanikeks saavad raehärrad Leidig ja Berg ning Piirsalu pärishärra von zur Mühlen.

Suurel holmil on peamiseks kruntide omanikuks kaupmees Kerm (holmi nimetatakse ka Kaupmehe holmiks).Endise Bürgermeistri holmi omandab apteeker ja endine linnapea Bergfeldt.Suure holmi peamised asustajad on rootslased ja eestlased Hindrik Hindrickson,Andrus Misberg,Andrus Fischmann,Peeter Essenberg ja teised.

186o.aastaks laienes märgatavalt Kopli linnaosa.Kümmekond aastat tagasi oli Kopli linnaosas ainult kaks tänavat,mis de la Gardiede pargi juurest hargnedes kahe peateena suundusid lõunasse linna karjamaale.186o.aastaks on tekkinud juba kaks põiktänavat,uued ehitused paiknevad korrapäraselt.Varem tekkinud hoonestus kujutas enesest sumpküla.Kopli linnaosa majade omanikeks on paljud rootslased,kokku on linnaosas 29 krunti 25 majaga.

Suured muutused esinevad Loevälja linnaosas. Kui 1848.aastal selles linnaosas oli ainult mõni maja,ei olnud aga üldse ühtegi korrapärast uulitsat,vaid ainult kaldaäärne karjatee,siis sajandi teisel poolel on tekkinud lai Aleksandri uulits ja mitmed põiktänavad.Loevälja peamiseks omanikus

oli Valgevälja mõis,sinna ulatusid ka Vääsna ja Uuemõisa põllud.Suurem osa viigi kaldast kuulus linnale ja oli kasutamisel kreiskooli inspektori käes tema karjamaana.

186o.aastaks on Loeväljale ehitatud 14 maja, enamik kruntidest on mõisamaadest eraldatud ja omandatud ostu teel.Loevälja asustajad,otsustades nimede järgi,olid peamiselt eestlased,rootsipärased nimesid esineb vähem.

Suhteliselt väikesed on muutused Kirikuaia eeslinnas.Ligemale paarikümne aasta jooksul jäi majade arv seal peaaegu endiseks.

186o.aastal on linn jagatud V kvartaliks:

I kvartal - hõlmab südalinna,II kvartal - holmide eeslinna,III kvartal - Kastinina linnaosa, IV kvartal - Kopli eeslinna ja V kvartal - Kirikuaia eeslinna.

Loevälja eeslinn ei moodustanud iseseisvat kvartalit,mõisa maadest eraldatud krunte ei loetud üldse linna koosseisu.Sellest tekkisid tihti tülid magistraadi ja mõisamaadest eraldatud krundiomanike vahel,kuna viimased tahtsid kasutada kõiki linlastele kuuluvaid õigusi,ei tahtnud aga täita linnakodanikel lasuvaid maksukohustusi.

Haapsalut XIX sajandi II poolel iseloomustab Ants Laikmaa järgmiselt:

"Sellest on nüüd umbes 6o aastat tagasi.Haapsalu oli siis praegusest linnast umbes poole väiksem.

Linn algas õieti sealt,kus praegu on hotell "Zentral" - siis oli seal lihtne pika katuse aluse Aki kõrts.Akilt kaugemale piirasid linna põllud, kusjuures ainult maantee ääres oli ka mõni üksik elamu.Sel ajal tekkisid alles ka esimesed elu-hütid Krahvi aia taha.Krahvi aed,mis nüüd kahjuks hävitatud,oli sel ajal ilus suur park.Park kuulus krahv Brevern de la Gardiele.Keset parki asus krahvi loss,mis nüüd on ümber ehitatud maahaiglaks. Lossis resideeris suviti tolleaegne vene trooni-pärija,pärastine keiser Aleksander III. Krahvi aed seisis siis suletult ning kaardiväe sõdur valvas kogu aeg väravа juures.Siiski oli rahval võimalik oma tulevast keisrit näha vabalt ja sil-mast silma,kui ta iga päev sõitis väravast sisse ja välja, juhtides ise kaht hobust.

Nii napike kui Haapsalu tol ajal oli,nii vähe leidus siin ka poode.Domineerisid peaasjalikult Matvey ja Holmberg.Esimesel oli täiesti ajakoha-selt kaks poolt - saksте pool ja talupoegade pool. Pagareid oli kaks.Baar,kui nime hästi mäletan, ja Olander.Kaks hotelli oli siis - Lao oma ja Bed-manni oma - või "Hotell Salon" ja "Hotell St.Pe-tersburg". Neid hotelle pidasid kaks endist krahvi kokka." [1]

A.Hupeli andmeil oli Haapsalus 1782.aastal

---

1. Haapsalu suvitushooaja pildialmanak, Haapsalu,1933,lk.2 - 6.

umbes 8o maja,neist 12 kivimaja.[1]

W.Bienenstammi järgi 1789.aastal oli Haapsalus 116 maja ja eeslinnades 32 maja.[2]

x x x

V.Suhharo annab 1857.aastast Haapsalu linna kohta järgmised andmed:[3]

Linnas maju umbes	24o
Neist kivimaju umbes	3o
Puumaju umbes	21o
Koolimaju oli linnas	5
Haigemaju oli linnas	1
Apteeke oli linnas	1
Mudaravi asutusi	2
Võõrastemaju	2
Vürtspoode	15
Käsitööliste töökodasid umbes	15
Joogimaju	14
Kirikuid	2

Linnal oli kaks turuplatsi,kus peale tavaliste turupäevade teimusid kaks korda aastas laadad.

x x x

XIX sajandi esimestel aastakümnetel kasvab linn võrdlemisi aeglaselt.Sajandi keskel ja eriti

---

1. A.W.Hupel,Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland,Dritter Band,Riga,1782,lk.556.
2. W. von Bienenstamm,Geographische Abriss der drei deutschen Ostsee.Provinze Russlands,Riga,1826, lk.lol.
3. Владимірь Сукаро, Городъ Гапсаль и его жители, С.-Петербургъ, 1862, lк. 9.

teisel poolel kiireneb asustamine märgatavalt.Sajandi algul kasvab linn peamiselt sisseränanud rootsi ja eesti talurahva poolt holmidele ja äärelinna ehitatud majahüttide näol.Hiljem hakkasid kerkima uued majad ka südalinna viigiäärseil kruntidel, mille omanikeks või obrokimaksu alusel valdajaiks olid linnakodanikud ja tsunftimeistrid.Tõuke selleks andis kuurordi laienemine.A.Grönbergi andmeil oli 1864.aastal linnas juba 369 maja,neist 38 kivimaja ja 331 puumaja,seega suurenes Haapsalu linn 5o aasta jooksul üle kahe korra.

Majaomanikele tulutoojaiks olid supelvõõrad,kellele üüriti välja tube,kortereid ja ka maju. Linlased olid kohendanud suvitushooajaks oma eluruumid kas majade pööninguile,kuuridesse või vabastades suvitajaile osa tubadest,elasid ajutiselt tihedalt kokkusurutult kitsal pinnal.

Haapsalu linna majadest ligi 9o% olid väikesed ühekorruselised,tihti rõdudega puumajad,eeslinnades enamikus rookatusega.Üle 5o% elumajadest olid ühetoalised,ligi 4o% 2 - 3 toaga ja vaevalt 1o% olid suuremad mitme korteriga ehitused.[1]

Väikesed majad,mis olid ehitatud ühtse plaanita, andsid linnale ebakorrapärase külataolise välisilme, mille sekka mõni üksik suurem kivimaja oli ära eksinud,sedagi peamiselt südalinnas.Kerge ehitusega suvimajad ei olnud kuigi pika kestusega,mistõttu Haapsalus möödunud sajandi I poolest säili-

1. A.Grönberg, Kuurort Haapsalu ,Haapsalus,1932, lk.61.

nud maju on väga vähe.

VII

Lõppsõna.

Marksistlik-leninlik ajalooteadus käsitleb linna kui ajaloolist kategooriat.

Linn ei ole ühesugune kõikidel ajajärkudel, ta tüübi kujunemine sõltub ühiskonna sotsiaal-majanduslikust struktuurist.

XVIII sajandil oli Haapsalu väike tähtsusetu linnake.XIX sajandi I poolel kiiresti arenev kapitalistlik majandussüsteem andis Haapsalu linna arengule uued perspektiivid.

Kaubanduslikuks ja tööstuslikuks tegevuseks ei olnud Haapsalul kuigi soodsaid võimalusi.Kaugemas minevikus küllalt sügav Haapsalu laht oli merepõhja tõusu tõttu muutunud nii madalaks,et suuremad laevad ei pääsenud sadamasse.Kauba- ja reisijate laevad pidid jääma ankrusse kaugele reidile,randumiseks kasutati väikseid transpordipaate.See oli oluliseks takistuseks linna kaubanduslikule tegevusele mere kaudu.Seda kitsendas omakorda Tallinna ja Pärnu võistlus.

Haapsalu asub Eesti mandri läänerannikul, mis seisab kõrval tähtsamatest mandri ühendusteedest.Seepärast oli linnal kõik side mandri

teiste suuremate keskustega.Haapsalus ei toimunud suuremaid laatu ega tekkinud laialisemaid kaubanduslikke ettevõtteid.Linna lähemas ümbruses ei leidu loodusvarasid,mille kasutamise baasil oleks võinud tekkida tööstuslikke ettevõtteid. Võrdlemisi vaese tagamaa tõttu ei arenenud linnas ka toiduainete tööstusi,ainsa väiketööndusliku ettevõttena tekkis Haapsalusse õlletööstus. Haapsalus olid aga head eeldused kujuneda suvituskohaks,mida vajasid kiiresti kasvavad Venemaa suured linnad.

Haapsalu arenemine merekuurordilinnaks ei toimunud ainult looduslike,geograafiliste ja klimaatiliste tingimuste tõttu,nagu seda seletas kodanlik kirjandus,vaid esijoones suurte muutuste tõttu meie maa majanduslikus arengus sel ajal.Potentsiaalselt kõik suvituslinna eeldused, ka tervistparandav meremuda olid olemas ja tuntud juba XVIII sajandil,kuid nad ei leidnud kuigi ulatuslikku kasutamist ega mõjutanud sel ajal linna arengut.

Haapsalu kujunemine kuurordilinnaks põhjustas tema arengus mitmed iseärasused.Suvituslinnas olid soodsad võimalused käsitöö arenemiseks, mistõttu Haapsalu jäi väikekodanlikuks käsitööliste linnakeseks,kus magistraadis juhtivad kohad olid saksa soost või saksastunud tsunfti-

meistrite ja bürgerite käes.

Kui Eesti linnades sel ajal tsunftikäsitöö osatähtsus üldiselt langes ja rida tsunfte lõpetasid oma tegevuse,ei vähenenud Haapsalus tsunftide arv,vaid isegi kasvas,samuti suurenes märgatavalt tsunftikäsitööliste arv.

Revisjonilehtede andmeil oli Haapsalus 1816. aastal tsunftikäsitöölisi 19 kutsealal,185o.aastaks tõusis see arv 23-le.

Võrreldes teiste sotsiaalsete rühmadega kasvas tsunftikäsitööliste arv kõige kiiremini. 1816. aastal oli tsunftikäsitöölisi (koos perekonnaliikmetega) 23% elanike üldarvust,1834.aastal 31%, 185o.aastal 33% ja 1858.aastal 37%.Väljaspool tsunfte tegelesid paljud linnaelanikud samuti käsitööga,nende arv pidevalt kasvas.

Haapsalu elanike arv kasvas sisserändajate arvel.Linna asujad olid enamikus pärit Haapsalu ümbruse küladest ja mõisatest.Saartest andis palju uusi linlasi Hiiumaa.Teistest linnadest siirdus Haapsalusse elanikke vähe ja juhuslikult. Võrdlemisi palju,talvekuudel isegi üle poole linna elanikest ei elanud tegelikult linnas,vaid viibisid mitmesugustel töödel väljaspool linna.

Sisserändajad olid oma enamikus pärisorjusest vabanenud talupojad,kes eeslinnades suurte raskustega suutsid üles ehitada väikesed perekonna-majad.Seetõttu linn sarnanes oma välisilmelt

külale.

Sajandi keskpaigal,mil kuurordi tegevus laienes, hakkasid ka aadlikud ja jõukamad linlased ehitama nägusamaid suvemaju,mille hulka kerkisid ka mõned suuremad puu- ja kivielhitused.Linna kaunistamiseks puude ja põõsaste istutamine,parkide ja piiskopilossi siseõue korrastamine,promenaadi rajamine jne. olid seotud esijoones suvituslinna vajadustega. Need tööd toimusidki ulatuslikumalt sajandi 3o.-4o-ndatel aastatel ja tõstsid märgatavalt linna välisilmet.

Haapsalu oli sajandi algul vähetuntud külataoline linnake,kujunes aga sajandi keskpaigaks laialdaselt tuntud merekuurordiks,millel Venemaal oli suur kuulsus, nagu väitis Vl.Suhharo.Haapsalu kui suvituslinn pakkus tõusvale kodanlusele häid võimalusi tervise parandamiseks ja puhkuseks.

Käesolev töö ei käsitle Haapsalu ajaloo kõiki külgi.Valgustamata on jäänud klassivõitluse, linna majanduse ja mitmed teised küsimused,kuna laialdase arhiivmaterjali uurimiseks töö koostajal ei olnud aega,publitseeritud aga sel alal midagi ei ole.

Mõnes osas ulatub linna ajaloo käsitlus 186o.aastaisse.See oli tingitud sellest,et X revisjoni täiendnimistud ulatusid 1865.aastani. Andmed tsunftikäsitöölistest Haapsalus on avaldatud esmakordselt sajandi 6o-ndate aastate kohta ja

autor kasutas neid peamiselt revisjoniandmetega
võrdlemiseks.

Lisa nr.1.

"Püha Kolmainu nimel.Aamen.

Herman,Jumala armust Saaremaa piiskop,soovib kõigile usklikkudele ristiinimestele Püha Neitsi auliku poja rahu.Me tahame,et kõigile,kes seda läkitust saavad nägema,oleks teada,et peale seda,kui asutatud piiskopikirik Haapsalus ja määratud selle kiriku kanoonikud, ja peale seda,kui tehtud kõik,mis tarvis Haapsalu lossi suhtes,oleme meie otsustanud lubada tüki maad linna asutamiseks,kuhu kokku voolaksid ja elama asuksid, kes meiega ühes seal tahaksid valida endale eluaseme ja hädakorral aidata kaitsta kirikut oma jõu kohaselt.

Neile teeme võimalikuks ühes meiega ja meie kanoonikutega kalavete,metsade,heinamaade ja karjamaade kasutamise,olgu need meile antud või meiega rahaga ostetud,või meie nõudmise peale vastristituilt,meie naabreilt,antud meie karjamaade ja metsade hulka.

Kõige kindlamini keelame meie võtta midagi kõigest sellest ilma erilise loata eraomanduseks,sest kõike tuleb kasutada ühiselt tarviduse järele.

Lubame võtta tarvitusele Riia õiguse.Kohtuniku valivad linnavanemad, ja kui ta õieti valitud,siis kinnitab piiskop tema ametisse.Linlased ei või kohtunikku ametist tagandada piiskopi nõusolekuta.Kui keegi tunneb,

et kohtunik temale ülekohut teeb,siis võib ta esineda kaebusega linnavanemate ees.Kui nende otsus teda ei rahulda,siis võib ta,kui soovib,kaevata piiskopile, kes siis juurdluse järele kaebaja kas õigeks või süüdlaseks mõistab.Kohtumaksud jagatakse ühetasaselt piiskopi ja linna vahel.

Et eespool mainitu oleks täiesti kindel,kinnitame selle kirja oma kapütli pitsatiga.Antud Haapsalus 1279 aastal." [1]

---

1. Dr.Fr.G.von Bunge,Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten,Erster Band 1043 - 1300,Reval,1853,lk.578 (ladina keeles).Eestikeelne tekst antud saksakeelse teksti järgi.

Lisa nr. 2.

Foto Haapsalu ümbruse topograafilisest kaardist aastail 1803 - 04.
O.Nee foto, 1959.
БЭС, том 20 вторые издание,
tahvel lehekülgede 296, 297 vahel.

Lisa m. 3.

SISSERÄNDAMINE HAAPSALUSSE AASTAIL 1834-1840

ORJAKU – 22
PASSLEPA – 7
TALLINN – 4
UUEMÕISA – 5
RIDALA – 2
SALAJÕE – 8
KASSARI – 4
KURESSAARE – 1
HARDU – 1
ROOSNA – 4
PARILA – 11
V.-RÕUDE – 6
AHLI – 4
LIIVI – 2
KEEDIKA – 1

* VOLMARI – 30

KOKKU 112 INIMEST

* Ei ole kaardil

Lisa m. 4.

SISSERÄNDAMINE HAAPSALUSSE AASTAIL 1841 – 1850

EMMASTE	– 5
KLOOSTRI	– 2
VÕNNU	– 1
HARKU	– 1
LIIVI	– 9
PÜRKSI	– 3
KEILA	– 1
UNGRU	– 6
LIHULA	– 2
MÄEMÕISA	– 4
PASSLEPA	– 6
S.-RÕUDE	– 1
HAESKA	– 1
HARJUMAA	– 1
TAHU	– 7
KÕRGESSAARE	– 4
KÄINA	– 3
* PÄRNU	– 2
* VOLMARI	– 12
PUHATU	– 1
MUJALT	– 1

KOKKU 76 INIMEST

* Ei ole kaardil

Lisa m. 5.

SISSERÄNDAMINE HAAPSALUSSE AASTAIL 1851 – 1860

VIDRUKA	– 1	PÜHALEPA	– 1
ASUKÜLA	– 1	UUEMÕISA	– 4
PIRGU	– 2	AUASTE	– 1
LAGEDI	– 2	PASSLEPA	– 7
PÄRI	– 1	UUGLA	– 1
LIHULA	– 24	EMMASTE	– 6
KÄRDLA	– 3	VÕNNU	– 6
TALLINN	– 17	KILTSI	– 2
UNGRU	– 10	PADISE	– 4
NIIBI	– 2	PARILA	– 1
KÕRGESSAARE	– 1	PALDISKI	– 1
TAHU	– 7	KURESSAARE	– 5
ORU	– 12	KLOOSTRI	– 6
SUUREMÕISA	– 6	MÄEMÕISA	– 3
NÕMMKÜLA	– 4	PUTKASTE	– 4
SUURE-LÄHTRU	– 2	UUE-VARBLA	– 3
LIIVI	– 6	HARDU	– 1
SUURE-RÕUDE	– 1	KASTI	– 1
KIRNA	– 1	*RAKVERE	– 1
VATLA	– 2	*KURU	– 1
EHMJA	– 1	*OONURME	– 1
HAESKA	– 1	*KUNDA	– 1
KEHRA	– 4	*KAUNAS	– 2
AHLI	– 3	*PETERBURG	– 3
VIGALA	– 3	PUHATU	– 1
VAIMLA	– 3	ADMA	– 1
SAAREMÕISA	– 6	LAUKNA	– 3
PÜRKSI	– 6	UUEMÕISA (Hageri)	– 3
KÄRBLA	– 1	LÄÄNE-NIGULA	– 3
VILLIVALLA	– 1	ENIVERE	– 1
RANNAMÕISA	– 1	MUJALT	– 2
KEILA	– 8		

KOKKU 229 INIMEST

* Ei ole kaardil

TALLINN
LAGEDI
KEHRA
PALDISKI
KEILA
PADISE
UUEMÕISA
PIRGU
NÕMMKÜLA
NIIBI
PASSLEPA
AUASTE
HARDU
SAARE
ORU
PÜRKSI
VIDRUKA
UUGLA
KÄRBLA
L-NIGULA
TAHU
HAAPSALU
KÄRDLA
KÕRGESSAARE
UUEMÕISA
KILTSI
VILLIVALLA
UNGRU
VÕNNU
KIRNA
SUURE-LÄHTRU
LAUKNA
PUHATU
KASTI
PÜHALEPA
SUUREMÕISA
AHLI
ASUKÜLA
PARILA
EHMJA
LIIVI
PÄRI
PUTKASTE
VAIMLA
ADMA
MÄEMÕISA
ENIVERE
RANNAMÕISA
HAESKA
SUURE-RÕUDE
VIGALA
KLOOSTRI
EMMASTE
LIHULA
VATLA
UUE-VARBLA
KURESSAARE

TINGMÄRGID

- 1 – 3 INIMEST
- 4 – 6 INIMEST
- 7 – 9 INIMEST
- 10 JA ROHKEM INIMEST

Lisa nr. 6.

SISSERÄNDAMINE HAAPSALUSSE AASTAIL 1861–1865

TAEBLA	– 4	EHMJA	– 2
ORJAKU	– 6	RANNAMÕISA	– 2
VILLIVALLA	– 1	LAUTNA	– 1
HARKU	– 1	*SAULEPI	– 5
JÕGISOO	– 1	SOONISTE	– 1
PÄRI	– 1	KÄRDLA	– 5
AHLI	– 1	UNGRU	– 11
SUTLEPA	– 1	PUTKASTE	– 3
UUEMÕISA	– 7	KLOOSTRI	– 1
KIIDEVA	– 3	VASTSEMÕISA	– 2
SINALEPA	– 4	HARDU	– 7
SAUNJA	– 1	VÕNNU	– 14
TALLINN	– 7	KASSARI	– 1
PASSLEPA	– 2	EMMASTE	– 1
RIISIPERE	– 3	RIDALA	– 4
MÄEMÕISA	– 1	VIDRUKA	– 1
VIGALA	– 2	KARUSE	– 1
PARILA	– 5	NÕMMKÜLA	– 4
SAAREMÕISA	– 20	PATSU	– 1
VAIMLA	– 3	AUASTE	– 1
TAHU	– 4	UUE-VARBLA	– 1
MASSU	– 1	NOAROOTSI	– 1
ASUKÜLA	– 2	LAGEDI	– 1
NIIBI	– 10	KÄRBLA	– 1
MARTNA	– 1	*MIITAVI	– 2
KASARI	– 2	*KALUUGA	– 3
SELJAKÜLA	– 5	*PÕLTSAMAA	– 1
S.-LÄHTRU	– 2	*KROONLINN	– 1
SUUREMÕISA	– 14	*PETERBURG	– 1
TAGAVERE	– 1	*DANZIG	– 3
PÜRKSI	– 12	*VÄIKE-MAARJA	– 1
KILTSI	– 3	LÄÄNE-NIGULA	– 2
UUGLA	– 6	MUJALT	– 6
ADMA	– 3		
PARDASE	– 1		
JÕBSE	– 2		

KOKKU 235 INIMEST

* Ei ole kaardil

TINGMÄRGID

- 1 – 3 INIMEST
- 4 – 6 INIMEST
- 7 – 9 INIMEST
- 10 JA ROHKEM INIMEST

Lisa nr. 7.

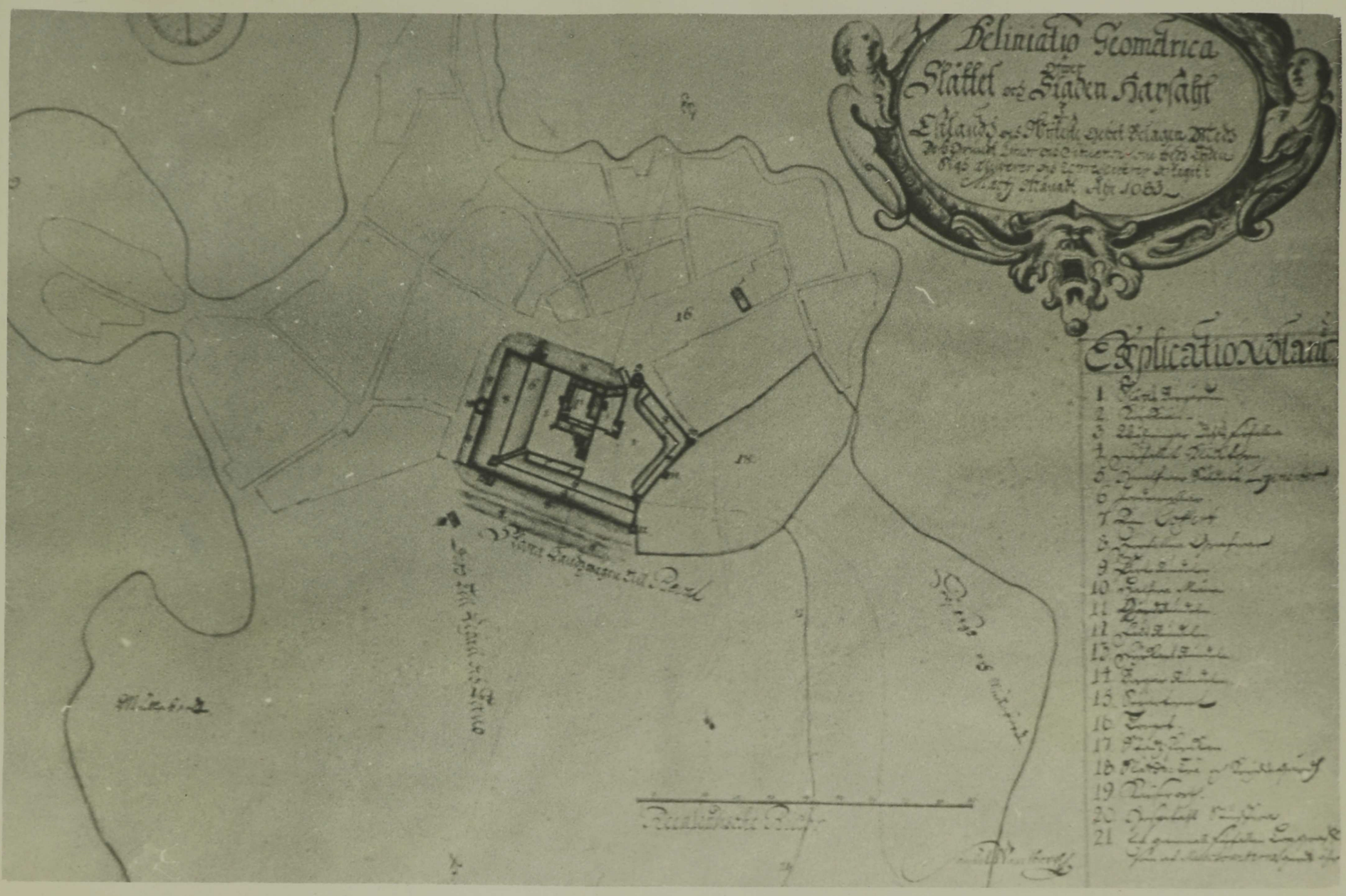

Rootsi maamõõtja Samuel Wachelberg

Haapsalu lossi plaan ja linna skeem aastast 1683.

O.Nee foto Haapsalu Koduloo Muuseumis asuvast eksemplarist (HM - nr.1421). 1959.a.

Lisa nr. 8.

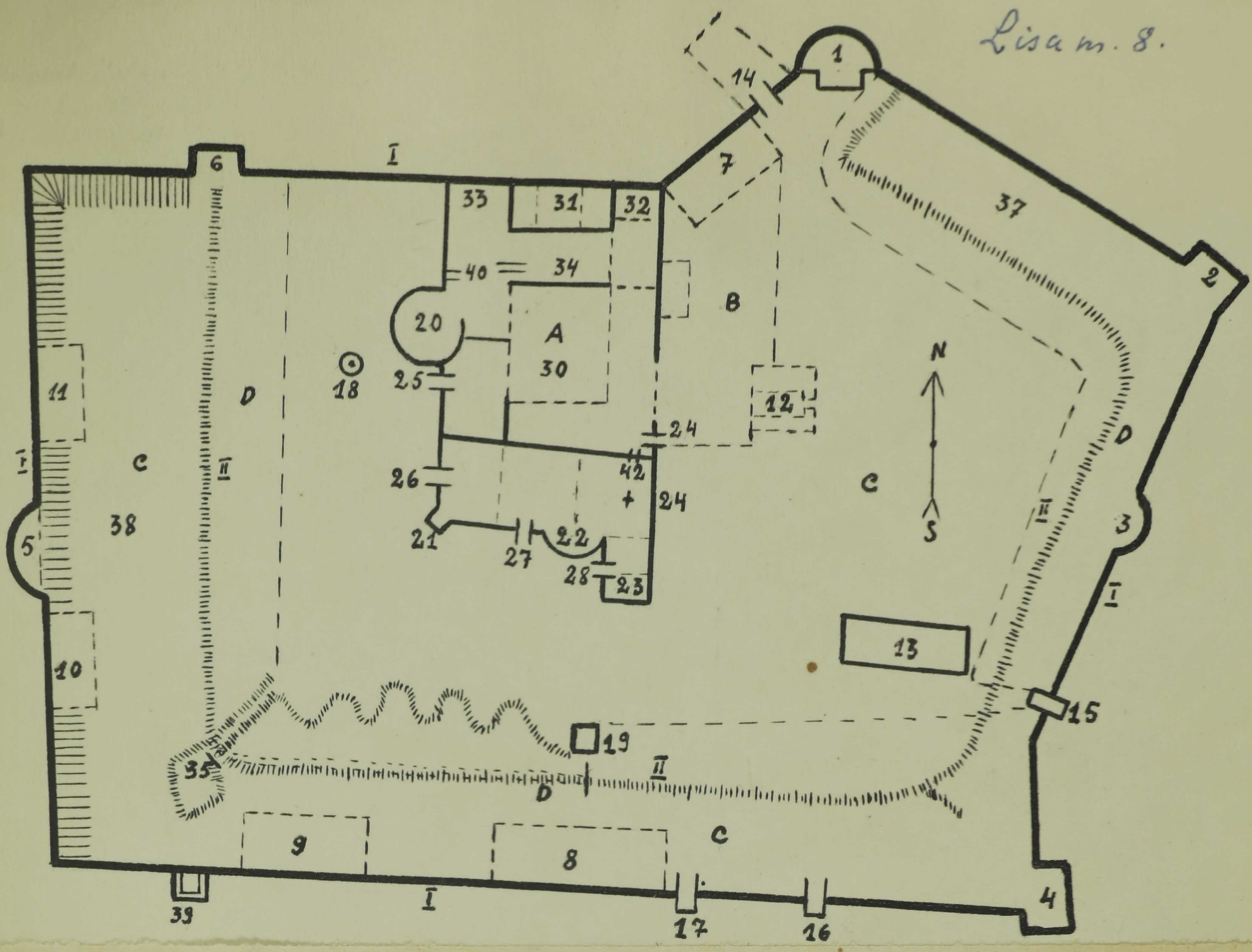

Haapsalu lossi plaan XVII sajandist.[1]

Lossi plaani kirjeldus.

I Lossi välised müürid.
II Lossi sisemust kolmest küljest piirav mullavall.
A Väike linnus (castrum majus)
B Väike eeslinnus.
C Suur eeslinnus(castrum minus)
1. Ümar vahitorn väravа juures.
2. Kirdepoolne neljakandiline torn.
3. Idapoolne pool-ümar torn.
4. Neljakandiline nurgatorn.
5. Läänepoolne pool-ümar torn.
6. Põhjapoolne torn kinnimüüritud väravaga.
7. Mahavarisenud hoone,keldrid.
8,9,1o,11. Endiste hoonete alused.
12. Sisemise neljakandilise vahitorni ase.
13. XVIII saj.ehitatud kiviaida ase.
14. Lossivärav piiskopi vapiga 1515.a.
15. Kinnimüüritud aiavärav.
16,17. Vallimüüri nurgad;sellel kohal jagunes loss kaheks osaks.
18. Lossi kaev,kinni kaetud.
19. Endine püssirohu kelder.
2o. Kellatorn
21. Kiriku nurgatugi.
22. Ristimise kabel.
23. Käärkamber.
24. Altar,gooti aken,kinnimüüritud keerdtrepp.
25. Miljem tehtud läbikäik.
26. Sissekäik kirikusse.
27,28. Külgmised kiriku uksed.
29. Võlvkäik,mis ühendas lossi kirikuga.
3o. Lossi sisemine hoov,kelder.
31. Söögisaal.
32. Kuningasaal.
33. Nurgasaal,uks maa-alusesse käiku.
34. Hilisemal ajal ehitatud trepp.
35. Maa-aluse võlvistiku algus.
36. Kindluse siseõu,turniiriplats.
37,38. Vallikraav.
39. Murenenud neljakandilise torni algus.
4o. Kellatorni trepi algus.
41. Maa-aluse käigu sisselangenud koht.
42. Trepp kiriku laele.

---

1. J. Prümmel, Tervismuda- ja merekuurort Haapsalu, Tartus, lk. 19.

Lossi põhiplaan kujutab enesest korrapäratut viisnurka.Välise ringmüüri pikkus on 8o3,4 meetrit. Müüridega piiratud lossi siseõue suurus on 3822o m^2. Kindluse müürist on umbes 2oo meetrit poolenisti kõdunenud ja maha varisenud, 4 - 5 meetri kõrguselt püsib varisenud müür veel alles.Kolmveerand kogu müürist seisab peaaegu endisel kujul, 8 - 12 meetri kõrguse pae- ja raudkivi seinana.Välismüüri toetasid vanal ajal 7 torni,peale nende asus üks sisemine vahitorn lossikiriku põhjapoolse nurga läheduses.Tornid on praegu kõik poolenisti lagunenud, ulatudes ainult 2 - 4 meetrit müürist kõrgemale. Tornide ehituslaadi ja suuruse vahel puudub kooskõla,kuna nad ilmselt on ehitatud eri aegadel.

Lossi varemetesse pääseb ainult ühe värava kaudu põhjapoolses müüris.Värava ümbruses annab lossi müür kujuka ja suurejoonelise pildi võimsast ehitusest.Sajanditest murendatud ja luitunud valkjashalli massiivina kerkib siin sile paemüür kuni 12 meetri kõrgusele.Pahemal pool väravat asub tugevasti varisenud umbes 15-meetrise läbimõõduga võimas kaitsetorn.Värava kohal on kivisse raiutud piiskop Johann Kyveli vapp aastast 1515.Värava kaitsetornist kagu suunas kulgeb välismüür ca 7o meetri ulatuses,müür on siin peaaegu tervena säilinud.Ülemisel äärel asuvad 14 laskeakend,peaaegu

tervena on säilinud rinnakaitse.Müüri kõrgus on umbes 8 meetrit.Kirdepoolse müüri nurk pöördub neljakandilise pooleni väljaulatuva torni juures, kaitsetorni kolm välismüüri seisavad peaaegu endisel kujul.Tornis on rida laskeaknaid,all pime võlvitud kelder.

Nurgatornist edasi kulgeb müür lõuna suunas 4o meetri ulatuses poolümara tornini.Edasi minnes müür märgatavalt kõrgeneb ja teeb murde lõuna suunas.Suhteliselt hästi säilinud kindluse idapoolne osa pöördub nurgatorni juures täisnurga all läände.Massiivses nurgatornis on kaks treppi, hulk laskeauke ja palju võlvistikke.Lõunast piirab lossi umbes 2oo meetri pikkune sirgjooneline müür, mida toetab üks neljakandiline torn.Umbes 4o meetri kaugusel nurgatornist muutub müür hulga madalamaks ja tõuseb umbes 2o-meetrise madalama vahe järele uuesti endisele kõrgusele.Madalama osa juures pöörduvad müüri otsad täisnurgana sissepoole. Neis on märgata aknaauke ja aampalkide pesasid. Sellest võib järeldada,et müüri madalamas osas on olnud mingid ehitused,mis nüüd täiesti on hävinemud.Kõrge 9 - lo-meetrine müür jätkub vahekohast edasi minnes.Müüri siseküljel on märgata hävinenud ehituste tunnuseid,väljaspool müüri asuvad madalaks murenenud neljakandilise torni varemed.Läänepoolsest müürist on ca 15o meetri ulatuses müür tugevasti varisenud.Müüri läänepoolses osas asub umbes 12-meet-

rise läbimõõduga poolümar lasketorn.Kahel pool torni võib näha vanade hoonete rususid.Loode-poolsest nurgast kuni väravani on müür kõige kõrgem ja võimsam.Peaehituse kohal kerkib kivisein ca 18 meetri kõrgusele,müüris asub 5 aknaava. Põhjapoolses müüris on neljakandilise torni varemed kinni-müüritud väravaga.

Lisa m. 9.

Kreisilinna Haapsalu plaan aastast 1800.

Valmistanud kubermangu sekretär ja kreisi maamõõtja Guthardt.

Jäljendi kinnitanud 5 VI 1924.aastal Ehitus-valitsuse juhataja Ederberg.

Jäljend Haapsalu Koduloo Muuseumis (HM - nr.3633)

O.Nee foto,1959.

Lisa nr. 10.

Eestimaa kubermangu kreisilinna Haapsalu geomeetriline plaan.

Mõõtnud ja arvestanud kreisi maamõõtja Johann Heinrich Schmidt 1848.aastal.

Plaani valmistanud Eestimaa Kubermangu maamõõtja G.Storch.

Jäljendi kinnitanud 5VI 1924.a. Ehitusvalitsuse juhataja Ederberg.

Jäljend Haapsalu rajooni inventariseerimise büroos.

Foto:O.Nee,1959.

Lisa nr. 11.

Haapsalu linna plaan aastast 1850.
Litograafilis-hüdrograafiline departemang.
Haapsalu Koduloomuuseumis (HM-kr.1416)
O.Nee foto,1959.

Lisa nr. 12.

Haapsalu linna plaan.

Järvamaa maamõõtja J.K.Schmidti poolt mõõdetud 1848.a.
ja Läänemaa (Wiek) kreisirevidendi Eichweldi poolt aastatel 1859 ja 1860.
Jäljendi kinnitamud Ehituse Peavalitsus.
Jäljend asub Haapsalu rajooni inventariseerimise büroos.
O.Nee foto,1959.

Lisa nr. 13.

1

1. Vaade Haapsalu linnale Holmilt,
joonistanud kunstnik N.Brjatšaninov umbes 183o.a.

Haapsalu Koduloo Muuseumis (HM - nr.2o2o)
O.Nee foto,1959.

2

2. Rootsi maamõõtja S.Wachelbergi visandid
Haapsalust 168o.aastal.

Haapsalu Koduloo Muuseumis (HM -nr.1415)
O.Nee foto, 1959.

Lisan. 14.

1.

2.

1. Dr.Carl Abraham Hunnius,esimene mudaravi teaduslik uurija.

Natuuri järgi joonistamud kunstnik J.Winberg umbes aastal 184o.

Litografeerimud F.Chevalier,trükitud Peterburis K.Pohli juures.

Haapsalu Koduloo Muuseumis.

O.Nee foto,1959.

2. Vaade Tagalahelt Haapsalu II mudaravila (asut. parun Ungern-Sternbergi ja dr.C.A.Hunniuse poolt 1845.aastal) korpusele.

J.Grünthali foto umbes 193o.aastal.

Lisa nr. 15.

1

2

1. Lossi õuest pildistatud piiskopilossi müür ja toomkiriku kellatorn.
J. Grünthali foto umbes 1930.aastast.

2. Toomkiriku ristimiskabel (ümarkabel), tagaplaanil toomkiriku sein, paremal kiriku käärkamber. Kabeli aken, kuhu ilmub legendaarne "valge daam".
J. Grünthali foto umbes 1930.aastast.

Lisa nr.16.

Kronoloogia.

- XIII sajand - Muistne eestlaste hiis,sadam ja linnus.

1226 - Haapsalu vallutamine saksa-taani ristirüütlite poolt.

1228 - Haapsalu kindluse rajamine ordumeister Volquini poolt.

1263 - Piiskop Herman määrab Haapsalu piiskopi pearesidentsiks.

1265 - Haapsalu toomkiriku ja piiskopilossi ehitamise algus.

1279 - Piiskop Hermann von Buxövdenilt I linna privileeg.

1294 - Piiskop Jakob uuendab linna õigust - kujuneb Haapsalu linnaõigus.

1298-1312 - Sõda piiskopi ja ordu vahel.Ordumeister G. von Jocke laastab Läänemaad ja Haapsalut.

1323 - Piiskop Jakob määrab kindlaks linna saraskonna piirid.

1343 - Haapsalu lossi piiravad Jüriöö ülestõusu puhul eestlased.Orduväed laastavad Läänemaad.

1383 - Piiskopi vasallid rüüstasid lossi ja põletasid toomhärrade eluruumid maha.

1391 --Piiskop Winrich uuendab linnaõigust; kalurid saavad õiguse vabaks kalapüügiks Haapsalu lahel.

1427 - 13 laevast koosnev mereröövlite laevastik rüüstab Haapsalu linna.

1469 - Piiskop Jobst von Hagerstein uuendab Haapsalu linnaõigust.

1524 - Piiskop Joh.Kywel annab linlastele evangeeliumi-usu armukirja ja uuendab linnaõigust.Haapsalu lossi uuendamine piiskop Kyweli ajal.

153o-1535- Võitlus kahe Saare-Lääne piiskopi Reinhold von Buxhövdeni ja Wilhelm von Brandenburgi vahel,millele vahele segab ordumeister Walter von Plettenberg.

1559 - Piiskop Johann von Münchhausen müüb piiskopkonna koos Haapsalu lossi ja linnaga Taani kuningas Frederik II-le,kes selle üle annab oma vennale hertsog Magnus von Šlesvig-Holsteinile.

156o - Hertsog Magnus kinnitab Haapsalu vanad privileegid.

1563 - Haapsalu lossi vallutab rootsi kindral Åke Bengtson Ferla.Piiskoppide võimu lõpp Haapsalus.Esimese pürgermeistri Albert Lederbu ametisse määramine.

1573 - Haapsalu linn ja loss panditakse mõisameestele.

1575 - Mõisamehed müüvad Haapsalu lossi ja linna Taani kuninga asemikule Saaremaal Claus von Ungernile.

1576 - Vene väed vallutavad Haapsalu lossi ja linna.

1576 - Taani väepealik Claus von Ungern piirab Haapsalu lossi ja rüüstab linna.

1577 - Mõisamehed Ivo Schenkebergi juhatusel ründavad lossi ja põletavad linna maha.

1581 - Rootsi väed kindral Karl Horni juhatusel vallutavad Haapsalu lossi ja linna.Rootslaste võim kindlustub Haapsalus 129 aastaks.

1584 - Rootsi võimude poolt esimese kooli asutamine Haapsalus.

1594-1616 --Haapsalu magistraadi võitlus endiste privileegide eest laevasõidu alal,tülid Tallinna magistraadiga.Tallinna võistluse tõttu Haapsalu kaubandusvabaduse kitsenemine.Tallinna linnaõiguse kehtestamine Haapsalus.

1603 - Kooleratаudi tagajärjel elanike massiline suremine.

1625 - Haapsalu linna,lossi ja lääni pandib Rootsi kuningas Gustav Adolf Eestimaa kubernerile Jakob de la Gardie'le.

1628 - Haapsalu linn,loss ja lään saavad ostu teel rootsi suurfeodaalide de la Gardie'de eravalduseks.

1657 - Paljud linlased surid kooleratаudi.

1665 - Rootsi kuningas Karl XI taastab Haapsalu privileegid.Linna majanduselu tõusuperiood. Haapsalu sadama rajamine ja kaupmeeste gildi tekkimine.

1691 - Reduktsiooni tagajärjel langevad Haapsalu linn,loss ja krahvkond riigivaldusse.

1695-1697 - Suure nälja aastad.Elanike arvu järsk vähenemine linnas.

1696 - Ajujää tekitab Haapsalu linnale suuri kahjustusi.

1710 - Vene väed kindral Baueri juhatusel vallutavad Haapsalu.Sõja tagajärjel puhkenud katkutaudi surevad üle 300 linlase.Rootsi võimu lõpp Haapsalus.

1715 - Tsaar Peeter I külastab Haapsalut.

1740 - Pürgermeister Johann Jenckeni ametisse määramine.Põhjasõjale järgnenud seisakule linna arengus elavnemise algus.

1742 - Kaupmeeste gildi taastumine Haapsalus.

1767 - Haapsalu raekoja ehitamine.

1784 - Haapsalu määratakse kreisilinnaks.

1804 - Haapsalut külastab keiser Aleksander I.

1805 - Kreiskooli avamine Haapsalus.

1812 - Tolliülem von Bock ehitab esimese supelmaja, mis hiljem Haapsalus laialist kasutamist leiab.Haapsalu suvituslinna laienemine.

1821 - Dr.C.A.Hunnius teostab meremuda teaduslikku uurimist.Avaldatud uurimused näitasid meremuda kui ravivahendi häid omadusi ja suurt tähtsust.

1825 - Esimese mudaravila asutamine Haapsalus. Haapsalu merekuurordi tõusuperiood.

1830 - De la Gardie'de suvituslossi ehitamine Haapsalusse.Hilisem tsaariperekonna peatuskoht.

1845 - Teise mudaravila asutamine Haapsalus.

1851 - Kaubanduse ja meresõidu languse tõttu Haapsalu tolliameti vähendamine.

Kasutatud kirjandus.

Marksismi-leninismi klassikud

Маркс К. Манифест Коммунистической Партии.
К. Маркс и Ф. Энгельс Сочинения том 4,
издание второе, Москва 1955.

Engels Fr. Anti-Dühring.
Tallinn 1951.

Lenin V.I. Viiskümmend aastat pärisorjuse kaotamisest.
Teosed,17.kd.Tallinn 1953.

Allikad

Bienenstamm von W Geographische Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Ehst-, Liv- und Kurland.
Riga 1826

Bunge dr. Fr.G. Liv-, Ehst- und Curländisches Urkundenbuch.
Reval 1853.

Das Inland.
Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte,Geographie,Statistik und Literatur.
1836. nr.31; 1837 nr.1o; 1846 nr.33; 1848 nr.9.

Hupel A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland.
Erster Band,Riga 1774.
Dritter Band,Riga 1782.

Jordan Paul Beiträge zur Statistik des Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland.
Erster Band,Reval 1867.

Kaarneem Erna Isiklikud mälestused.

Masing O.W. "Marahva Näddala-Leht".
18.august 1823.

Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA)
Eestimaa revisjonilehtede kollektsioon
fond 1864 nimistu 1 sü 11 - 43,sama fond nimistu 2 sü 128 - 135,17o,178,264,264 - 1, 264 - 2,264 - 3,264 - 4,264 - 5,349.

Haapsalu magistraat
fond 992 nimistu 1 sü 3o2,323,2256 - 2284.

Käsitlused ja uurimused

Alver H.dr. Eesti kuurort Haapsalu.
Haapsalu 1922.

Eesti NSV Ajalugu. I köide.
Toimetanud A.Vassar.Tallinn 1955.

Grönberg A. Kuurort Haapsalu.
Haapsalu 1932.

Haapsalu - suvi 1933.
Suvitushooaja pildialmanak.

Hunnius dr. Badeführer. II Theil.
Die Geschichte Hapsals 1228 - 1859.
Riga 1865.

Läänemaa.
Maateaduslik,majanduslik ja ajalooline kirjeldus.
Tartu 1938.

Läänemaa Ühisgümnaasium.
Kooli 10-aasta juubeli mälestuseks.
Haapsalu 1928.

Prümmel J. Tervismuda- ja merekuurort Haapsalu.
Tartu (daatumita).

Russwurm C.Fr.W. Das Schloss zu Hapsal in der
Vergangenheit und Gegenwart.
Reval 1877.

Сухаро Вл. Городъ Гапсаль и его жители.
С.-Петербургъ 1862.

S i s u k o r d.

Sissejuhatus lk. 2 - 6

I Haapsalu linna tekkimine
Lühiülevaade linna ajaloost
feodalismi perioodil lk. 7 - 24

II Haapsalu merekuurordi tekki-
mine ja arenemine XIX sajandi
I poolel lk. 25 - 38

III Haapsalu linna elanike arv
XIX sajandi I poolel lk. 39 - 56

IV Linlaste tegevusalad XIX
sajandi I poolel lk. 57 - 73

V Haapsalu linna elanike rah-
vuslikust päritolust XIX
sajandi I poolel lk. 74 - 87

VI Haapsalu linna asustuse laie-
nemine XIX sajandi I poolel lk. 88 - 1o5

Lõppsõna lk.1o6 - 11o

Lisad lk.111 - 133

Kasutatud kirjandus lk.134 - 136